(З народного побуту)

Іще ж то жиди-рандарі

І в тому не перестали.

На славній Україні

всі козацькі

ріки зарандовали!

Народна дума

I

Що за хороше, що за веселе та видне місце на землі вибрало собі село Красноярка! Серед широких ланів заливної чорноземлі немов підземна сила виперла вгору земляну кору, розколола її надвоє і, розчахнувши, випустила з підгір'я холодну та чисту течію. Мов невеличкі змійки, вилазила вода з-під гори з самородних джерел і бігучим протічком тяглася подовж яру в ставок; а там, набравшись сили, уже прудкою річкою бігла через луки, поспішаючи в непролазне болото, щоб у ньому утопитись, і тільки де-не-де між очеретами та осікнягом блищала чистими плесами. А там зараз за болотом послався зеленим килимом луг, а за лугом — поля, сита земля... Гарний, розкішний куток! Недаром люди прозвали по річці й село Красняркою. Село розляглося на горі. Кругом його — широкополі лани, луки та сінокоси, а воно собі наче вилізло просушитись на гору та разом, мабуть, повтішатись околицею.

Як колись добро панське, звичайно, воно кращою половиною гори поступалося панові: само притулилося на другій. Довга вузенька вулиця перерізувала його вподовж, а по обидва боки тої вулиці густо поп'ялись людські оселі. На край села, якраз у самий той куток, де сходилась розчіплена гора, вилізла невеличка старенька церковця. Позолочуваний хрест з неї, виблискуючи на сонці, здається, благословляв на мир та любов, на тихе й вільне життя обидві половини гори...

Поруч із цвинтарем, на другім уже боці, примостився панський двір. Широкий та просторий, з кухнями й коморами, з клунею й загонами, він величався перед низенькими людськими мазанками своїм високим мурованим будинком із зеленою бляшаною кришею. Гордо поглядав цей великий дука через яр на село, не то пишаючись, не то додивляючися: а що, мов, там у вас затівається?! Та чом же йому не пишатися, коли він стоїть, як велетень, на просторі, одшматувавши собі добру половину гори; а по другій — людські оселі туляться одна до одної на невеличких городах, як ластів'ячі гнізда під стріхою... Він згорда позира на них витрішкуватими вікнами, а вони наче запобігають ласки, боязко поглядають на нього своїми маленькими кватирками; як йому не приглядатися до них, коли добра в нього — не тільки в дворі, а й за двором; тут же зараз таки завитий диким виноградом та плющем ґанок виходить у розкішний сад, що розкинувся геть понад горою і спускався по згір'ю униз, аж до зеленого лугу; а там, далі — сінокоси, низзя... Все те його, цілком його, скільки оком не скинь!..

"Не доглянь тільки — коренем рознесуть!.."

І справді, селянам заздро, що панський садок так пишно та буйно розрісся по горі: а у них попідтинню одна чорнобиль червоніє. Селян за серце щипа, що в панському току здоровенні скирти всякі хліба, стоги сіна, ожереди соломи; а в них по токах голо, як на долоні, тільки по городах то тут, то там купи гнилої соломи та кучугури тертої костриці порозкидані... їх розбирає досада, що в пана ниви, луки, луги, що в нього

річка у ставку купається, що в тій річці кишма кишить риба та раки... а в них тільки й добра того, що подаровані паном хатки з п'ясцями та сирітські четвертні наділи — тепер невеличкі підмети... Ні поля, ні паші, ні води!

Ще за панщини, як обидві гори його були, згода між ними хоч така-сяка держалася. Пан загадував — селяни слухали; вони робили й набували — пан нароблене поживав. Вони — його, і все добро його! Волів не погодуєш, не напоїш — не доробишся... І пан пам'ятав про це добре, і селяни те знали.

Щороку одводили їм під посів недалеко села добрий лан поля; на вигоні, зараз за селом, паслись їхні телята та овчата; унизу з панської річки пили вони чисту воду... А часом пан розщедрювався та під рочисте свято дозволяв рибалкам, на щастя селян, закинути невода — риби та раків піймати...

Тепер зовсім не те. Воля, мов Красноярка гору, роз'єднала пана з селянами. "Подарував сирітські наділи та й поживайте на здоров'я!" А з чого його? як його?.. Податки заплати, мирське віддай, на волость внеси, землю найми... ще й воду купи!.. "Вода,— каже пан,— моя, по закону моя, бо обидва береги мої! Коли вам треба водопій, женіть худобу до болота: там я вам воду дарую. А тут щоб і духу товару не було!" Хто не послуха — штраф!.. Господи! Хто таки за дідів-прадідів чув, щоб за воду гроші брали?.. Води ж ніхто ні сіє, ні оре... вода божа та людська... А тепер і за неї плати!! "Шукайте,— каже пан,— собі вільної води. Може, вам бог поможе найти, от як волю поміг?.."

Отаке добро красноярцям принесла "гола воля". То ж то "крестьянам" так медяно, а "дворовим" ще солодше! У тих хоч невеличкі оселі: є хоч де боком улізти, заховатись од лихої години у своїй хаті... Дворовим — нічого нема! Ні хатки, ні паніматки. Вибули два строчні роки — та й на всі чотири боки! Куди хоч іди, що хоч роби — хоч під греблю, хоч на шибеницю! Нащо вже Грицько Коваль зроду за двором жив, батьківську хату мав, а й тому трохи не довелось тую хату кинути та й іти

тинятися по світу — не знать куди... Грицько отой панський: його батько ковалем був. Жили вони над самим берегом у невеличкій хатці без всякого огороду... Так сама собі хатка стояла, а коло хатки недалечко примостилася й кузня. Якось під холеру одного літа Грицькові батько й мати померли. Остався хлопець один одним — сиротою. Пан зглянувся і взяв його у двір; а піднявся ковальчук на ноги — пан оддав його у Лимарку до коваля в науку. Та недовго Грицько учився. Коваль за щось налаяв його чи, може, і ускубнув. А Грицько, гарячий, як порох, так розпалився за те, що, не довго думавши, зацідив свого вчителя молотком... та ледве-ледве не провалив ковалеві голови! Тоді коваль його прогнав, а пан прочухана дав на конюшні та й знову віддав Грицька в город ковальства вчитись, щоб таки свій коваль був! Панська наука Грицькові на користь стала. В городі, бувало, як поб'ють його чи налають — Грицько все перетерпить, зате нищечком шкоду зробить! А робітник з нього вдався — золоті руки. Ніхто так не сплеще заліза, як Грицько; ніхто не насталить так гарно лемеша або чересла, як він. У городі Грицько вивчився навіть шруба нарізувати, оковувати панські натачанки, брички, дрожки... Сказано — коваль на всі руки! Зате ж як і загуляє цей коваль! Роботу к бісовій матері кинув та й затопив душу в горілці! Бився з ним пан, бився!.. "Постій,— каже,— я тебе оженю: може, ти викинеш з голови дур ту!" Та заплатив Яреськівському панові тридцять карбованців за дівчину, та й одружив Грицька. На щастя, Грицькова Хвеська придалась людина добра, спокійна. Грицько, було, перше гарячиться, а Хвеська промовчить, то він і сам затихне. Тоді вона приголубить його. А Грицька аби хто пожалував — тому він рад душу віддати. Так і полюбились вони. Жив Грицько в старій батьківській хаті; кував у тій самій кузні, що і його батько. Одно шкода: довго у них дітей не було. Хвеська дуже іноді журилася, а Грицько од скуки часом і лишню закидав.

Настала воля. Став пан "уставну грамоту" писати. Кличе Грицька:

— Грицьку! Ти тепер вільний,— каже пан.

— Поздоров боже царя! — суворо одказав Грицько.

— Тільки ти знаєш, ти дворовий?

— Який дворовий? Хіба я у дворі?

— То що, що не в дворі: по ревізії ти дворовим записаний.

— Ну, то що з того? — нетерпеливо запитав Грицько, гостро глянувши на пана.

— А то, Грицьку, що ти не маєш права ні на хату, ні на кузню...

— Як це так?.. Адже то моя, батьківська хата! Другі оселі матимуть, а я б то й ні? Хіба я в царя гірший за других?

— Другі право мають, а ти ні. Закон, Грицьку, такий!

— То ви, мабуть, самі писали той закон, то він у вас і такий!..— гарячився Грицько.

— Та ти мені не груби... Чуєш?.. Мені з тобою довго ніколи балакати... Я тобі ось що скажу: ти робітник добрий, коли б не пив, тебе мені шкода з села викурювать... От я й подумав так: куди тобі йти?.. Ну, що ти зробиш голими руками без кузні?

— Так, що ж ти голими руками зробиш?! — уставив Грицько і показав дві здорові чорні, з мозолями, руки долонями вверх.

— Ото ж то й я кажу!.. Коли хоч, викупи у мене ту хату й кузню... Я з тебе недорого візьму: все одно тепер мені кузні не треба, як свого коваля нема... Хоч? Півтори сотні за все!.. Я тобі й гроші розстрочу — на три або п'ять років. Хоч?

Грицько стояв мовчки, дивився у землю — думав.

— Я вам, пане, так скажу: може, ви й правду кажете,— трохи згодом одказав він.— Тільки ж це для мене обида... Ну, вже що кузня — то кузня ваша; а хата ж з діда-прадіда моя... Другим хати даруєте, а мені свою хату треба купити? То з мене, пане, люди стануть сміятися...

— Ну, як хоч, Грицьку. Мені з тобою ніколи торгуватись... Я про тебе клопочусь, а не про себе!.. Не жалкуй!..

І пан, повернувшись, вийшов з передньої...

Грицько простояв ще трохи та й собі вийшов з горниць.

— Отак, стара,— каже до Хвеськи, вступивши до хати.

— Як?

— Так наша воля!.. З хати вибиратись!..

— Що це ти, Грицьку?.. Адже, кажуть, цар подарував людям оселі...

— То Ж людям... А я — дворовий... Нам нема!..

— Та чи не підводить він тебе, Грицьку? Ти б у город пішов та розпитався.

— А правду кажеш, стара... піду! Діжду неділі — зараз і піду. Там у мене є знайомий пан: я йому, було, завжди брички оковую... До нього й піду... Він, певно, знає... Добрий пан — знай, було, шуткує. Так його й прозвали на базарі молодиці: "смішний пан".

От у неділю Грицько прийшов до "смішного пана" розпитувати, чи правду каже красноярський пан? Одначе і "смішний пан" нічого утішного

не сказав Грицькові. Подивились у ревізію: Грицько справді дворовим записаний.

— Значить, правду казав?

— Правду, Грицьку.

— Та це, пане, так мені й немає хати... по закону?!

— Немає, Грицьку, по закону...

— Туди к бісу!..— махнув рукою Грицько і, подякувавши "смішного пана", вийшов з хати.

За двором постояв трохи, подумав: чи додому, чи на кузню? Та й потяг до давніх товаришів-ковалів.

— Отак, братця!.. Оце — воля! До волі в хаті жив, а тепер хоч на розпуття...

— Як саме? — питають.

— Так і так,— розказує Грицько.

— Та ти йому наплюй! Роботи, Грицьку, ковалеві скрізь є.

— Коли б я один... Мені що? Де впав, там і переночував. А то ж у мене Хвеська та ще й на порі... Де ти в чужій хаті пристанеш? Хто тебе прийме з малою дитиною?

— Правду кажеш, Грицьку, а шкода — вкупі б жили...

— Шкода, кажуть, поганий чоловік...

— Та ні, Грицьку, таки справді шкода... Пам'ятаєш, як ми з тобою молодими товаришували?

— То чи не згадаємо давнє?

— А що ж? Ходім до Гальки!

— Ходім,— згоджується Грицько.

У Гальки добре пом'янули давнє. Грицько й додому не вернувся, переночував у шинку. На ранок пропустив ще чарку, заморив черв'яка та й потяг у село. Не зайшов додому, та прямо до пана.

— Ну, що скажеш, Грицьку? — питав його пан.

— Та що вже, пане, мені казати: пишіть бумагу.

— Так би й давно!.. Хата буде своя, кузня своя... Я тобі гроші розстрочу... Ну, буде на п'ять літ? Гляди тільки мені, щоб кожну весну віддавав.

— Та пишіть, як самі знаєте,— зараніш на все згоджується Грицько.

Так ото й зажив Грицько по-давньому у викупленій батьківській хаті. Він робив у тій саме старій кузні, на тім саме ковадлі, тим саме міхом, що робив його батько. На селі ковалеві життя не погане: робота завжди є, заробіток чималий.

То таки, що, було, віддасть Грицько тридцять карбованців панові, а то таки й собі останеться. Воно тепер, як нахідка: потреби далеко побільшали. Наче від радості за волю, Хвеська подарувала Грицькові сина. Жили б зовсім добре, якби Грицько умів заробіток складати. Він би досі не тільки хату викупив, а, може, і поле купив. Та коли ж одно горе —

не вміє Грицько берегти копійки. Завелась вона — мулить його в кишені, оце терпить-терпить — та зразу, як закурив... Прощай, розуме, як поздоровкався з горілкою!.. Як божевільний, босий, простоволосий, бігає коваль по селу, аж поки люди не піймають, не запруть. А протверезився — кращого робітника немає.

Розквитувавшися з крестянами, одколупнувши їм трохи свого добра, пан давай розкидати розумом: як би йому більше потягти з останнього? Може б, так довго не дійшов ні до чого, коли б не підскочив жид Лейба.

— У пана така вазна ріцка, а млина на ній немає,— каже якось Лейба, сусідський прикажчик.

— Вистрой, Лейбо, то й буде.

— Пан шуткує... А тут би мозна такі млини поставити, що цілий би год мололи.

— То постав, Лейбо!

— Ну, що? Коли пан згоден, то я поставлю.

— От і гаразд!.. Я тобі й дерева з свого лісу дам. А вже ж і вали на наших млинах будуть. У мене в лісі ще зосталося з десяток таких тоненьких дубків!..— І пан широко розвів обома руками.

— То, може, ми справді погодимось? — пита Лейба.

— А що ж? Аби гроші...

— Ну, за гросі вже мої клопоти... Аби пан згоден — гросі будуть.

— То й добре, Лейбо. Мій ліс — твої гроші; моя річка — ти на ній млин поставиш та й станеш у мене мірошником або я тобі ті млини заорендую...

— Я панові так сказу: коли пан згоден, я построю три млини з панського лісу... заорендую на п'ятнадцять років... платитиму панові за рік по триста карбованців... А там, як пан собі схоче, млини будуть зовсім його... Мені ці другому найняти...

Отак порахувалися, а через тиждень у городського нотаріуса й умову переписали. Заорендував Лейба не одні млини, а річку з берегами, і ставок панський, і болото — на дванадцять літ. Та ще до всього того вимовив Лейба собі й хату — якраз над ставком, під горою стояла сама собі облупана пустка, у котрій іноді кури на гнізда сідали та ящірки плодились... Лейба зразу її наглядів.

— Звідти добре буде над млинами та ставком назирати,— примовляється Лейба.

— Ну, то бери вже! — каже пан.— Гляди тільки, щоб мені к різдву була он яка щука на товченики з мого ставу!.. Ну, і коропа там, карасів...

— Про те пан хай не турбується. Звісно, з васого ставу найсмасніса риба,— улещує пана Лейба.

— Еге ж... Гляди тільки, щоб була!

Погодився пан з Лейбою перед другою пречистою; а так після покрови вивозили вже красноярці з панського лісу велике й мале колодяччя та чагарник — гатити на Красноярці греблю. Спершу їм і не до того, що та гребля стане для них лихою годиною. Вони навіть раділи, що в них на селі свої млини будуть — не прийдеться возити за десять верстов молоти! До того ж таки й робота під осінь є для них і для скоту

— буде подушне заплатити! І красноярці прикладають рук до тої греблі — Лейба підхвалює.

Перед пилипівкою та гребля зовсім уже готова. Прийнялися возити дерево на млини — і тут заробіток є. Де взялися і майстри! Стали теє дерево обтісувати та приладжувати, щоб зараз, як спаде весіння вода, млини складати. Кипіла робота всю осінь, всю зиму... Греблю загатили, фашиною вимостили й утрамбували; через річку, де мала вода спадати на лотоки, перекинули невеличкий місток з перилами; тепер уже забивали важкою бабою на млини товсті палі...

Усьому селу робота від Лейби є; один Грицько Коваль ніяк її не діждеться. Він частенько, було, заходить до греблі — чи швидко вже прийдеться йому вали оковувати, товкачі наставлювати, колеса урвантом стягати?..

— Постой трохи,— одмовляє Лейба,— після паски зараз і ковалеві робота!.. Бац, як я гоню...— І Лейба показав рукою на греблю, на місток, на палі...— Далі буде ще робота коло дому.

— Чому б уже тобі, Лейбо, і шинка там не завести?

— Тривай трохи, заведу.

— А горілку набір даватимеш?

— Доброму хазяїнові цому не дать?!

— Ну, то заводь швидше: може, і я тоді стану добрим хазяїном. Та щоб мені горілка смачна була, щоб сама в рот лилась... Чуєш? А твоя Сурка продає на Вовчій таку розбавлену та вонючу, що від носа верне...

— Не пий, коли верне,— з обидою відказав Лейба і швидко побіг од Грицька на греблю, де дожидали підводи з деревом, що привезли з лісу.

Грицько подивився услід Лейбі, як він підтюпцем чимчикував, підібравши поли свого довгого сірого балахона із засмальцованими рудими плямами на спині.

Лейба справді дуже хапався. Він побивався і про те, щоб швидше млини складати, і щоб пустку переробляти... Цілу ту осінь і зиму кидався Лейба по всіх усюдах — кипів, як муха в окропі.

Зима придалася того року не холодна. Сніг ледве прикривав землю, так що й деревину з лісу вивозили на колесах. Як потягло на весну після стрітення, скоро сніг той розтав, вода незабаром збігла... Все помагало Лейбі скоріше роботу кінчати.

От уже й на ту весну красноярці помітили, що вода на їхній невеличкій та тихій річці піднялась далеко вище, ніж торішні роки: тепер вона підійшла трохи не до крайніх мазанок і захопила крайком берегові городи... Грицькова кузня по коліна пойнялась водою,— прийшлось йому перенести в хату всі ковальські причандали, а кузню кинути на поталу воді...

Грицько закипів та до пана.

— Я до вас, пане.

— А чого тобі?

— Вашою водою мою кузню залито...

— А мені що до того?

— Як що?.. Адже ви продавали мені кузню не на те, щоб у воді стояла?.. Вам гроші по весні подай... ви не подаруєте...

— Така, Грицьку, умова...

— Ото ж то й є!.. А де ж я тепер зароблю?..

— Вода, Грицьку, швидко спаде... що тепер за вода?! Грицько похнюпився й задумався. Потерся з ноги на ногу

коло порога, пом'яв у руках шапку та, не сказавши й "прощайте", мовчки вийшов з хати.

— Лейбо!.. Чуєш?..— гукає, побачивши здалека жида.— Поворожи, бісів жиду, коло своєї греблі: хай вона нашого добра не займає!

— Ці ти дурний?.. Гребля — де, а васе добро — де!..

— Здурій ти сам!.. Он глянь — мою кузню геть чисто вода пойняла.

— Нехай вона трохи покупається, чорну сажу одмиє,— шуткує Лейба.

— Лейбо! Ти не шуткуй... Ти — жид розумний, гаспид тебе не взяв!.. Ось подивись, що вода виробляє!.. А ще ж то цю весну що за вода?! А, борони боже, випаде снігова зима?.. Та тут із душею не вирвешся!

— Хіба мені діло до води?.. Вода панська... пан мені наймає... я панові оренду плачу... Коли хоц, ти до нього і йди залітися на воду...

— П-ху-у на вас! — сплюнув гарячий Грицько і побіг од Лейби.

Кинувся до громади.

— Так і так, сяке й таке... Вода наше добро заливає, а ви самі греблю гатите... дурні! Яка цієї весни вода? Тільки слава... А он геть чисто кузню

залила!!. Що ж то буде, як снігова зима випаде?.. Адже вона людей потопить!..

Громада мовчки слухає. Ті, в кого городи залило, стали собі жалітись. Одначе ж що його тепер робити?.. Не розкидати ж тої греблі... Довгенько ще поміркували красноярці, позмагались між собою та й розійшлись, заспокоївши гарячих тим, що вода швидко спаде.

Через тиждень вода справді спала. Селяни втихомирились. Навіть Грицько наладжує на старий штиб свою кузню...

А Лейба ночей недосипає — так поспішає млини кінчати, пустку підробляти!

Незадовго перед зеленою неділею пустили ті млини в роботу. Зашуміло шестеро коліс, зарипіли нові вали, запищали снасті, застукали товчаки в ступах... Все село збіглося дивитися на ту диковину. Вода на лотоках забулькотала, загула, забурчала і, розбиваючись в бризки, стрімголов летіла через колеса назад у річку, шумувала, пінилась у ковбані і прудко тікала од млинів, наче перелякалась цього невиданого страховища...

Млини пішли... Пан радий... Лейба ще радніший... Швидко він перебрався сам у млини жити, поки кінчали й розширяли пустку. А після зелених свят красноярці перевезли з Вовчої і Лейбову Сурку, і Лейбині діти, і все його добро. Отак оселився Лейба у Красноярці та незабаром і шинок завів. Колись розвалювана, пустка роздалась, розширилась на обидва боки — на одній половині сам Лейба живе, а на другій — шинок. Хто не приїде на млини, не минає Лейбового шинку. Інший як буває зав'язне — і днів зо два забариться. У шинку ж Лейби і страва, і горілка: можна поснідати, пообідати, повечеряти добре. На млини з'їжджаються зо всієї околиці... там і людей наслухаєшся, і сам поговориш...

Там можна і купити, і продати... Людей там іноді більше, ніж у церкві під свято. Та й Лейба жид зручний, і його Сурка не горда — скупенька трошки: вже що не процінує, то ні!.. А проте чи хліба продати, чи курей або качок, чи яйця... "на красноярські млини" — Лейба все те скуповує; приймає, а потім везе в город на продаж.

За Лейби спершу мов трохи полегшало красноярцям і за воду. За пана було: жени скотину аж до болота, з річки й не думай напувати — штраф! А за Лейби нижче греблі хоч всю річку випий, тільки щоб весною послухав греблю гатити... Селяни й на те згодні. Хоч і крьчить, було, Грицько Коваль, що через греблю ту колись прийдеться іти за водою, та громада не дуже йому потурає: "То він злий за свою кузню, що вода залила!"

II

Тихо та красно опускається сонце за Красноярську гору. Його блискуче та ясне кружало дедалі мов наливається кров'ю або поринає в червоногарячі хвилі якогось далекого моря... Ось уже й чорна тінь упала з гір на долину, прикрила стиха річку, перемежала зелені луки темними поясами. Під лугом наче хто розіклав купи багаття: то чисті плеса на болоті прищуть та грають останнім сонячним світлом. По луках, на низині, по балках якось сизо закуріло, задиміло... Не знать, чи то курява повисла над ними, чи туман піднімався вгору...

Село на все те дивилося згори — любувалося... Само воно, залите жовтогарячим світлом, уже збиралось на покій. По городах хазяйки скликали курей, качок; загонили з річки гусей; скотина ревла, поспішаючи з череди додому, друга, робоча, грузько вилазила з дворів і прямувала до водопою... Село стиха гомоніло, щоб на ніч зовсім замовкнути.

А що ж то в царині за гук та крик такий?..

Доноситься голосна дівоцька пісня; озивається до неї парубоцький викрик... То красноярська молодь збирається своє свято святкувати — одбувати Купала

Ще за тиждень, було, гомону та клопоту на вулиці: де цього року справляти Купала? На майдані за селом не можна, щоб — борони боже! — часом не наробити пожежі... Йти до болота далеко... От якби на річці? А чи попустить то жид Лейба?..

— Як ви думаєте, хлопці,— питають дівчата,— не заборонить Лейба?

— Попитайсь! — чутно Хведорів неймовірний голос.

— Попитайся?! — перекривила його Марія.— Хіба нам личить іти питатись до жида?.. Скажуть ще: дівка у шинок ходить... То вже ваше діло...

— А коли проклятий парх не схоче? — сказав хтось із парубків...

— То поступіться йому чим... Добре?

— Гаразд,— кажуть хлопці.

— Тільки вже коли святкувати Купала, то як слід святкувати,— запобігає зарані Хведір.— Щоб усе село, вся молодь! Накладемо страшенне вогнище... Хай пан із жидом з тої гори позавидують, як наша челядь гуляє!.. Правда, дівчата?

— Правда, правда! — загомоніло разом скільки тонких голосів.

— А вже ж ми вам, дівчата, і гіллячка важкого на Маринку 2 добудемо! — хваляться хлопці.

— Я осиковий кілок принесу,— жартує Хведір.

— У голову собі забий! — одрізала Марія Педьківна, гостра на язик.

— Тю-ю!.. навіжена! То ж тільки упирякам... А я не упир,— каже Хведір.

— А ми почім знаємо!.. Може, ти справжній вовкулака.

— Хіба й пожартувати не можна?! — пом'якшав Хведір.— Вона дума — справді... Ні! Я вже для тебе таку гілечку молодого кленка в панському лісі вирубаю, що аж сміється! — обіцяє Хведір, з якогось часу непевний до Марії.

— Оце так! За це спасибі,— щебече та.— Так би й давно... А то кілок з осичини!..

— А ми тую гілечку так уквітчаємо, приберемо в намисто, стьожками, що всі хлопці задивляться на неї, як на писану панну! — хвалиться Горобцева Горпина, круглолиця, кирпата, некрасива дівчина.

— Що ж там — гілечка?.. Є на що дивитись! — уставив Пилип Моторний, Лейбин кучер.— Хочете, дівчата, я вам найтовщого дуба з панського лісу приволочу? Хочете? Всього одним один зостався такий, а то Лейба всі на вали вирубав...

— Повісишся на ньому! — регоче хороша Марія.

— Разом з тобою, моя галочко, хоч зараз! — згоджується Пилип і поспішає козирем до Марії.

— Прийдеться тобі, Пилипе, самому висіти, бо Марію Хведір здійме,— укольнув хтось Пилипа та разом і Хведора з Марією.

— Та ні!.. Його Лейба здійме,— ущипнув з обидою Хведір.— Нікому буде на базар птиці везти — він і здійме!

Всі зареготались. Пилип спік рака.

— Ти б лучче, Пилипе, ніж товстого дуба нам з лісу волочити, та випрохав у Лейби, щоб позволив на річці Купала справляти,— обізвалася Марія, клопочучися найбільше про Купала.

— А справді, Пилипе! — обернулись хлопці.

— Та добре... Я скажу йому... Ну ж як гемонське вухо заартачиться?

— То поступи вже йому там що: ми вже складемося,— одказали парубки...

Пилип не збрехав і не забарився. Він сказав Лейбі й умовився...

— Коло ріцки мозна... тільки не близько од млинів! — сказав Лейба.— Та цуєс: сцоб мені оберезно!

Днів через два на вулиці хлопці порадували дівчат доброю звісткою! Лейба дозволив коло річки Купала справляти.

— А взяв що? — питають цікаві дівчата.

— Рубля зірвав, бісів жид! — крикнув хтось із хлопців. А проте всі зраділи, а найбільше дівчата. Кожна давно

вже голубила про себе думку, що ось коли вона загадає! Чи піде заміж цього року?.. Як бути їй з милим у парі чи ні!.. Як швидко вона вмре чи поживе ще на світі? Ціла низка питань, цілий рій солодких надій, цілий оберемок нерозгаданих дум... А клопоту?.. І коли б годинкою на Купала

держало, щоб дощу не було!.. І що його на себе взяти, щоб ні душно, ні холодно вночі!.. І коли б довелося скакати через огонь з тим, а не з тим у парі!.. От, коли б Лейба човна дав, погуляли б на річці!! За такими думками мало хто з дівчат і спав тої ночі.

У день на Купала, зрана попоравшись, вся молодь рушила з села. Парубки в луг — на Маринку гілля ламати, дівчата на поле та луки — квіток збирати, вінки вити...

Заголосила, заспівала вся околиця... Село з гори слухає та усміхається: як його молоднеча виспівує!

Цілий божий день бродили дівчата по полях та лугах, збирали сокирки, васильки, рожу, волошки, петрові батоги й на обніжках наривали пахучого чебрецю. Надвечір, вертаючись додому, кожна несла в руках цілий сніп усяких квіток та ще й голова заквітчана. Інші там же, сидячи на обніжках, поназвивали собі вінків, понакладали на голови і, як ті русалки, у вінках, то поринали, то виринали поміж буйними житами, ярою пшеницею...

З піснями вони стріли день; піснями його проводили; з піснями верталися назад у село, зійшовшися докупи. Голосно ті чарівничі співи піднімаються вгору; довго носяться на широкому просторі й осідають тихою луною аж під зеленим лугом...

Парубки, почувши з лугу дівоцькі голоси, вийшли на луку. Бачать — дівчата напрямились у село. Вони й собі знялися разом. З величезними гілляками в руках, порозпускавши його, мов корогви, над головами, двинули вони з піснями навперейми дівчатам.

З одного боку — ляск та писк тонких голосів, цілі оберемки квіток та вінків, ряботиння плахот, керсеток, шитих та мережаних сорочок... А з другого — цілий густий ліс гілля, і липини, і кленини, і чорнокленини, реве густими басами, а між гіллям сивіють смушеві шапки, чорніють ягнячі

свитки, синіють китаєві штани... Все це гукає, кричить — аж похлинається, аж з сили вибивається! Давно вже село не чуло такого гуку та співу. Сонце косими вечірніми парусами накриває людські оселі, а вони згори аж усміхаються... Не знать тільки, чи прощальному сонячному світлу, чи привітному молодечому співові?

— Дівчата! Он — парубки!.. А нуте, хто швидше до гори дійде.

І дівчата, наче не примітили парубків, не перериваючи пісні, налягли на ноги. Парубки, углядівши, що дівчата приспішили, собі участили ходу! Заквітчана нива тікає, а зелений ліс — слідом за нею; заквітчана нива от-от добігає до гори, а зелений ліс — уже й тута... Та й збіглися разом. Пісня, мов перерубана, стихла.

— Здорові! — гукнули парубки.

— Здорові! — привіталися дівчата.— Та й молодці ж ви, що такого нам гіллячка наламали! — І кинулися до хлопців гілля брати.

— Куди ви?.. Не для вас зачиналося! — однімають ті.

— Не для вас!..

— А для кого ж? Коли так, то ось же вам.

Ой, на улиці-купайлиці Наші хлопці-недбайлиці: Якби вони дбали,

То нам би й гіллячка наламали!..—

затягла хороша поводарка Марія.

— Не нам, хлопці, гілля?.. То й не треба,— каже Горпина.— Ми зробимо собі свою Маринку... Та вже ж і вберемо та уквітчаємо її! А вам, коли так — дзуски!

— Та нате вже, нате,— утішають хлопці.

— Ти мені, Хведоре!..— гукає Марія.

— А мені Сидір... Чуєш, Сидоре!..— каже Пріська.

— Пилипе! Пилипе!.. Мені гілечку! — благає некрасива Горпина.

І дівчата прожогом кинулися до хлопців гілля розбирати.

Гілля зашуміло, переходячи з рук у руки, немов його вітром загойдало. Дівчата мерщій хапали гілляки і бігли з ними на гору, гукаючи:

— Ось наша Маринка! Ось наша Маринка!.. Ходім швидше Маринку вбирати!

А навздогін їм другі:

— Ця краща буде, рясніша. Хай це буде наша Маринка!

Дівчата не довго побули на селі. Одна забігала додому, щоб тільки довідатися, що там діється, та нарвати ще й на городі квіток — і м'яти, і чорнобривців, і пахучого кануперу, любистку... Та вскочила в хату, щоб переодягтись. Незабаром усі вони зійшлися у двір до Марії Педьківни, щоб гуртом прибирати Маринку. Ось уже устромлена в землю здоровенна гілляка чорнокленини. Дівчата прийнялися її квітчати. Кожна прикладала своїх рук, свого зілля, своїх квіток. Незабаром Маринка зовсім готова. Дівчата рушили з села. Марія, як поводарка, несла в руках, мов корогов, розкидясту гілку чорнокленини, уквітчану пишно

квітками, перевиту стьожками, прибрану у вінки та намисто... Немов яке боговище, дівчата обступили кругом ту Маринку й бережно виносили на луг до річки, куди хлопці тим часом зносили солому.

Там, на зеленій та рівній полянці, устромили вони свою святощ і заходилися ще більше квітчати.

— Цур же, хлопці, не красти нашої Маринки, поки ми приберемо Купала! — просять дівчата парубків, помітивши, що ті вже скоса поглядають на їхню Маринку.

Горобцева Горпина вхопила куль соломи, поставила проти Маринки:

— Ану, повертайсь!

— Дівчата! Купала вбирати!

Дівчата підступили. Де не взялась біла сорочка, зверху увесь куль покриває. Ось чиясь рука просунулася, замість голови насаджує круглий кім'як зеленого споришу. Одна дівка завиває його платочком, і другі заквітчують квітками, наче молоду перед вінцем; хтось на шию чіпляє намисто; хтось підперізує червону запаску здоровим вінком із рожі, з васильків, з гвоздиків, волошків і обвиває, щоб держався, довгими та гнучкими Петровими батогами... Чоловіча постать готова. Кинулись до рук. Одна пхає в рукав в'язанки соломи; та розтопирює руки; ця піддержує, щоб не впав той Купало.

Сонце сіло. Темна ніч спустилась на землю. Садок і луг почорніли. Померкла і та місцина, де стояло два темних бого-вища — Маринка й Купало...

— Готово! — сказала Марія, одійшовши од Купала.— Час уже й зачинати!

Наче на відрік їй, з парубоцької купи загукали:

— Сюди, дівчата, сюди!..

— Огню давай, Пилипе... Креши швидше!

Скочила ясна іскорка серед темряви, світнула на хвилинку і, мов перелякана, згасла...

— Махай, Хведоре, віхтем! Махай! — хтось порядкує.

Почулася згар, покотився клубками дим; віхоть соломи запалав жарким полум'ям. Навкруги ще дужче потемніло.

Ось якесь кругле обличчя з вінком на голові вийшло з темряви... Довга-предовга рука підносить віхоть до купи соломи... Огняний язик лизнув жовту кучугуру, підібрався крадькома далі вгору, забігав зайчиком на самому вершку й посунув поза купою огняною хвилею. Разом уся купа палахнула, шугнуло полум'я вгору, розійшлося зарево на всі боки... Кругом його — наче мак зацвів, обступили дівчата. Виблискують проти вогню радістю їх здивовані очі, зеленіють вінки на головах; цвітуть на квітках розмаїті квітки...

Та купався Йван,

Та у воду впав...

Купала на Йвана!..

—оголосилася околиця тонкими дівоцькими голосами...

Кругом багаття заметушилися люди. Якісь темні марива перелетіли через багаття на той бік; за ними поспішають другі; других наганяють

треті... Заходив вітер; захиталася огняна купа; просовує вогнище червоні язики вгору... А так збоку, широко розкинувши густі віти, стоїть заквітчана Маринка — мов нерозчесана дівка розпустила довгі коси... А навпроти неї — Купало: розставив широко руки, мов наміряється через огонь Маринку обняти...

— О-о! Вже почалося Купало! — побачивши вогнище, загомоніли в селі. І все село повалило на згір'я подивитися на молоде грище.

Кого тут тільки не було! Старі діди й баби; поживші чоловіки й жінки; молоді молодиці з дітками кругом себе або з малими немовлятками на руках... Сказано — все село вилізло на гору! А з другого боку гори вийшла Сурка з черідкою жиденят подивитися на мужичі забавки та Хведір Нужда, панський кучер, кум і далекий родич Ковалів, із своєю жінкою Уляною, котра вела за ручку п'ятилітнього сина Івася. Навіть сам Лейба вийшов із млинів на греблю, став посеред неї і позирав уподовж річки яструб'ячим оком, щоб, бува, не случилось чого...

— Сцо це у вас за свято? — питає поважно Сурка, підходячи до Уляни.

Уляна почала розказувати... Давній обряд якоїсь давньої віри, стерявши душу, переходив із роду в рід, розгублюючи потроху і свої старосвітські звичаї. Не дивно, що Уляна сама дивилася на те стародавнє свято як на якусь молодечу забавку і жалкувала за тим, як колись святкували Купала.

— Тоді зовсім не так було... Тоді свято було. А тепер що? Грище.

— І насцо воно? До цього воно? — допитувалася Сурка.

— А бог його знає... Так годиться! — тільки й зуміла пояснити Уляна.

Сурка не переставала дивуватися. Уляна, з якоюсь таємною вірою в душі, розказувала їй, що ця іванівська ніч — неабияка ніч! Цієї ночі у лісі дерево з міста на місто переходить, лист розмовляє з листом, травина з травиною, скотина — з скотиною... Це тільки така одна ніч і задалася на увесь рік, що й живе, й неживе розмовляє!..

— Як це воно говорить, коли в його ні язика, ні рота? — сміється Сурка.

— Піди ж ти! А кажуть — говорить... Були такі, що й чули. Не кожному те далося, а були такі. От хто, кажуть, підстереже, як папороть цвіте, та зірве той цвіт, той все чує, все знає... Грицько Коваль — той, либонь, знає... Через те він і від гадюк шепче, і хворобі часом помагає.

— Скода, що він спить у синку п'яний, а то б він розказав нам, як те листя говорить!..— сміється Сурка.

Івась стоїть тут же біля матері, пильно дивиться їй в очі, слухаючи, що вона розказує... Ось повійнув легенький вітрець. Зашуміла листва у панському садку, зашелестіла травиця на горі... Івась, як опечений, кинувся:

— Мамо, мамо! — скрикнув він, хапаючи матір за руку.— Я чую, як листя розмовляє... Он, бач, трава хитається... Бач? то вона щось каже до другої... Що то вона каже?

— Як зе воно казе? — питає Сурка, дивлячись з усмішкою в розгорілі Івасеві очі.

— Тільки: шу-шу-шу-шу...— одказує той, похитуючи головою.

Сурка й Уляна засміялися.

— Ох, ти, мій розуме, розуме! — зітхнувши, сказала Уляна й погладила сина по голівці.

А Івась — одно: що та що травиця каже?

— Що ж вона каже? Я не розберу, що вона каже... Може, ти розбереш, то слухай та й нам розкажи.

Івась навсправжки наставив уха — слухає...

А це зразу наче прорвало... Несамовитий крик, гук, ляск зірвався коло вогнища й розкотився луною між горами.

— Маринку... Маринку нашу вкрали!!

— Ось вона... ось-ось-ось ваша Маринка! — одгукалися хлопці.

Почувся тріск деревини, хлюскання води, біганина... То хлопці давай ламати гілля й кидати у воду...

Гілля тихо попливло за водою...

Утонула Мариночка, утонула,

Тільки її кісонька зірнула...—

заспівали передні дівчата над водою, проводячи очима потоплене гілля.

Поки коло річки проїдалися з Маринкою, купка дівчат десь видрала другу деревину, устромили знову біля Купала й знову заходилися квітчати.

— Дівчата! Годі... Нехай беруть собі ту Маринку... То — нелюба Маринка! Ось наша люба стоїть... ось вона!!

І знову всі дівчата зібралися докупи. Хлопці підкинули соломи в багаття. Огонь знову шугнув угору... Знову заголосили: "Купала на Йвана". І знову через високе вогнище застрибали чорні тіні.

— Цом ти туди не йдес стрибати? — питає Івася Сурчин син Лейзор, довго й прикро дивлячися на зашаріле Івасеве лице.

Івась глянув на нього, перевів очі на матір і скрикнув:

— Мамо! Ходім!

— Куди?

— Туди,— показав рукою на вогнище.

— Там тебе, малого, задавлять,— спиняє Уляна.

— Ходім-бо! Я зблизька подивлюся... Ходім! — крізь сльози упрохує матір.

Знизу донісся дитячий голос:

— Купала на Йвана.

"Другі ж діти граються, скачуть,— подумала Уляна,— поведу вже свого". І, взявши Івася за ручку, бережно повела його з гори, через греблю, на той бік, ближче до вогнища.

А там народу — аж землі важко. Старі спустилися з гори, стоять купками та дивляться, як мала дітвора, мов черва, в'ється коло них,

ганяє одно за одним наввипередки, гукає, регоче... Трохи старшенькі геть одрізнилися в сторону, устромили високу кропиву в землю, несамовито скачуть через неї. Один, як муха, перелетів, тільки п'ятками, мов долонями, ляснув об землю по той бік; друга зачепила запаскою і зломила вершок кропиви; третій — спрожогу сам наскочив на зламану жигавку й засичав, пожаливши ноги...

— А що, доскочив меду?! — засміялися ті, що перескочили. Той лається... Він би плакав, та соромно: стоїть, тільки чухається...

Івась пильно-пильно на все те дивиться. А це зразу, як очистилося місце біля кропиви, так од матері й дременув. Уляна за ним кинулася:

— Івасю!.. Івасю!..

А Івась — стриб! та вже з того боку сміється.

— Я вмію добре стрибати. Я не пожалюсь,— хвалиться матері й наміряється з того боку на цей перескочити.

Уляна свариться, вмовляє, завертає... Та вже другі жінки:

— Що це ти, Уляно? Хай дитина пограється, пострибає... не спиняй!

Уляна відійшла й забалакалася з жінками. А Івась, як той вихор, то відсіль, то відтіль літає... Ніхто з однолітків не підскочить так високо, не стрибне так легко, красиво... Такий меткий, такий жвавий! Мати іноді гляне на нього й усміхається від радощів.

Ось хтось із парубків вихопив з огнища куль горілої соломи та й кинув між дітвору.

— Ану ще!.. Скачіть через огонь!

Дітвора кинулася... Івась і собі не одстає. Розшарівся, розгорівся: лице — як сап'ян; очі блищать; з лоба піт так і капле; а він, мов те козенятко, скаче, басує... Кругом оступили люди; тупцюються, переходять з місця на місце — од дітвори до челяді, од челяді до дітвори. Байдуже їм, що вже давно сонце сіло, що небо нап'ялось темно-синім наметом, що по ньому розсипано безліч ясних зірочок, наче блискучих цвяшків... Зелені луки, польові лани, красноярські гори — все те закуталося в темряву ночі. Повний місяць викотився з-за лугу, позирнув крізь садове дерево на річку, одкидає від себе кружлясті плями білуватого світла... Ось одна з нього іскорка впала на темну річку, закрутилася зверху по воді та й опустилася на саме дно. Мов навздогінці за нею, стрілою летить ясна смужка, черкнулася об воду, заіскрила, заграла і зникла, наче втопилася в глибині. А трохи згодом, з самого споду водяної темряви, показався повновидий місяць і, усміхаючися, глянув на свого брата, що на небі... Безмірний стовп ясного світла — од землі до неба — поєднав їх... Захитавшись трохи по темному шклу річки, він так і не сходив вже з її сонної хвилі...

Гора, де стояло село, освітилася місяцем. Облиті білуватим світлом, вирізувались ясно на горі біленькі хаточки; чорніли виразно тини та ями... Луг наче інеєм вкрився... Панський садок потемнів — чорною марою заглядає в річку, у ставок, купає на дні своє розлоге гілля... На млинах вода шумить, стогне, рокоче... А там, на другім боці, палає вогнище, стрибає через нього челядь, з піснями, гуком та реготом... Маринка стоїть, дивиться й стиха похитує розкуйданою головою; а Купало сміється до неї, обіймищем розставивши руки...

— Дівчата! Дівчата! — доноситься голос.— Нуте гадати!

— Як?

— На вінку, на воді. Давайте загадаємо: хто швидше умре, хто жити буде.

Десь узявся здоровенний вінок і невеличкі воскові свічечки. Дівчата обтикали вінок ними, запалили їх і обережно понесли гуртом на річку.

Тихо гойдається здоровенне кружало на сонній хвилі, посовуючися вперед за водою... Рівно горять невеличкі свічечки кругом нього, пускаючи од себе по воді довгі стрілочки ясного світла. Колишеться вінок на воді, колишеться й світло за вінком, одпливаючи геть од берега. Дівчата мовчки на моріжку... Кожна очей не зводить з своєї свічки... Кругом все унишкло, притаїлося... дух захоплює в грудях. Ось крайня свічечка захиталася, зашкварчала і сторч полетіла у воду...

— Парасю! Парасю! То твоя свічечка! — скрикнуло разом кілька голосів.— Цього року тобі вмирати...

— О-о! То Палажчина,— не признається Параска.

— Якраз! — одказує та.— Моя он зігнулася трохи набік.

— Та ні! твоя, твоя!..

Ось і друга свічечка погасла.

— А то чия? Маріїна!.. Отак! Не буть тобі, Маріє, з Хве-дором у парі: умреш цього року.

— Я не хочу вмирати,— жартує та.

Ось де не взявсь вітрець — дмухнув... і одним махом усі свічки погасив.

— Отуди! усі помремо! усі помремо!! — загукали дівчата.

— Та вже ж помремо: довіку не будемо жити.

— Гаразд, що всі разом,— жартує хтось,— не скучно буде на тім світі.

— А поки ще те буде,— обізвалася Марія,— ходім до хлопців, погуляємо вкупі.

— Добре, ходім. Хто з нами?

І вся зграя дівчат полетіла од води до вогнища. А там парубки розвели багаття ще вище — вище Купала сягає, а вони наміряються через нього стрибати.

— А хто, дівчата, з нами? — закликують.

— Дівчата! Хто з хлопцями? Попарно!.. Попарно!.. Хто перескочить, щоб не рознялися руки, тим у парі бути.

Почали паруватися. Тій бажається з Василем, а другій — з Ониськом, третій — з Хведором. Хведорові, навпаки, хочеться з Марією; Василеві — з Горпиною; Ониськові — з їв гою. Насилу попарувалися!

Полетіли парами. Дівчата, стрибаючи через високе багаття, виривалися; хлопці удержували — не пускали. Одні, меткіші, перестрибнули; другі подалися назад; а були такі, що прямо в багаття...

— Ага... га! підсмалилися! — гукали на цих з усіх боків. Крик, гам, регіт... Луна, як навісна, гогоче понад річкою,

б'ється об гори, озивається в лузі і знову вертається річкою до челяді...

Бралося вже за північ.

— Годі! цур йому! Хай молодь гуляє, а нам час уже й спати,— кажуть чоловіки жінкам і повертають разом додому.

Гора потроху почала пустіти, став і низ утихати — ще тільки гомін біля Маринки та Купала. Догорає тамечки остання солома; світло од багаття уже не вихориться вгору, а труситься, наче змерзло, на самій землі. Місяць уже опинився посеред неба — як лебідь той, плаває по синьому морі, нема йому впину, нема заборони! Стелиться він білим світлом по землі, блищить холодним шклом по річці... А з річки, з її чорної тихої хвилі, то там, то сям зривається жмут білого пару й тягнеться вподовж течії, схиливши вершок набік...

— Час, дівчата, Маринку ділити! Додому пора! — загомоніли з дівочої купи.

Зашуміло листя на Маринці, затріщало гілля... Кожній треба хоч невеличку гілечку дістати, кинути на город, щоб огірочки родили...

Хлопці тим часом заливали вогнище.

Уляна була вже дома, вкладала Івася спати, як донеслася до неї з того берега гуртова пісня:

Ой, брат сестру вбивать хоче...

Сестра в брата прохалася:

— Мій братику, голубчику!

Не вбивай мене у лісочку —

Убивай мене в чистім полі...

То красноярська челядь, одсвяткувавши Купала, верталася додому.

А Івась, гарячий, як огонь, лежав на полу біля матері та довго ще розказував, як він стрибав добре... Вище його ніхто не скаче.

III

Уляна не стара ще молодиця — літ не більше тридцяти, а з лиця зовсім бабою виглядає. Вона з сусіднього села Яре-сьок — убогого козачого роду. Чи думалося їй, молодій дівчині, що доведеться своє рідне село кинути, по світу тягатися?

Не думалося, не снилося, а довелось! І треба ж було лихій долі піднести цього Хведора?!

Яке прізвище було у Хведора Нужди, така його й доля. Він таки з красноярців. Здається, родився і виріс у дворі. Як вийшла воля, він ще молодий був. Круглий сирота, не маючи ні роду, ні пристановища, окрім панської конюшні, він вибув на ній два строчні роки та й покинув панське дворище. З одними міцними руками пішов він по людях за наймита... Пішов, одначе, не зразу. Перше хотів у кузню до свого далекого родича Грицька Коваля: думав ковальства навчитися. Одначе ковалем не став! Як вигнала вода по весні з кузні дядька, Хведір не знав, де себе й подіти. Та пішов у город найматись — по дворах тинятися... У того рік стане — не гарно; у другого — ще гірше; у третього — витерпіти не можна...

Служив він і по панах, служив і по жидах, і по купцях... Всюди погано!

А лиха доля не дивиться, що йому погано: нужда та недостача одно ганяє його по наймах!

Прибився якось Хведір до Яресьок, став у багатого козака за робітника. Та отам ото й спізнався з сусідською дочкою Уляною. Молодий та здоровий, він зразу кинувся у вічі Уляні. Та й Хведір підглядів в Уляни

свіже личко, й чорні брови, і карі очі з густими віями, і голос гнучкий та приязний... Усе як треба в Уляни, тільки достатків нема! А багато їх у козачого наймита? І от, не довго думавши, засилає Хведір старостів до Уляни.

Так же старі її спершу не тії заспівали: чи видано, чи сли-хано, щоб за чужого попихача та козачу, хазяйську дочку віддати?! Зате Уляна — в одну шкуру: коли за ним не буду, то ні за ким! Шкода батькові та матері своєї дитини; жаль її краси молодої, що, може, цілий вік у злиднях та недостатках прийдеться зносити. А Уляна одно своє... Подумавши ще, старі поміркували: "Вона ж у нас не одна — ще три наготові, одна одну наганяє... два парубки — женити пора... Як одкинеться Хведір, хто її, безприданницю, візьме? А може, їй добре доля послужить?.. Хіба не бува так, що йде за наймита, а будуть чесно жити, робити — хазяїнами стануть? Не родися багатий, а родися щасливий".

— Як хоч,— кажуть,— дочко, сама на себе жалкуй, коли на біду наскочиш!

А Уляні де вже журитися! Така рада та весела, як не скаче... Незабаром їх із Хведором повінчали. Пристав він на якийсь час до тестя в прийми та там і осів. Зажили собі мирно, спокійно... Та як же з Хведором покою не бути, коли він такий тихий та слухняний.

Сказано — хоч його в ухо бгай! Старі заспокоїлися; Уляна не жалкує. Заробляє собі з чоловіком на чужій ниві з снопа шматок хліба, та з того й живуть. Не багато й тих достатків, а все-таки є що жувати!

Минув рік. Родився у них син — щастя для матері... Носиться Уляна з Івасем — не знає, де його положити, посадити...

А Івась, як на те, такий болізний, такий крикливий та вередливий удався. І вдень кричить, і вночі зіпає... Не раз і не два приходилося Уляні через той крик гіркими вмиватися! То брат жаліється, що "отой желепень

покою не дає"... То сестра, з серця, обізве "іродом"... Уляна спалахне, а сестра собі — та й зчепляться... Лайка, сварка! Поки ж старі жили, якось розводили миром. А як померли, брати та сестри Уляни-ні й заковерзували: "Або не живи у нас, або дитину свою де дінь!" Тяжко матері таке слухати од своїх кревних... І Хведо-рові не легко! Коли б своя хата, хоч на розпутті де одним одна невеличка хатина, вони й тій би були раді, як своєму щастю!.. А тепер — куди ти підеш, де дінешся... та ще з малою дитиною? Пожовкло, осунулось молоде Улянине личко від таких думок та гадок, стухли блискучі очі, бабою виглядає з-під очіпка молода ще молодиця! Та й Хведір подався: згорбився, зморщився, опустився... Чи то диво: цілий день у роботі, а вночі думка гризе: і того немає, і того недостає... А тут ще хатній клопіт та сварка... здається, забіг би безвісти!

Терпів Хведір ще з рік та й не видержав... Прочув, що красноярський пан — його ж такий й пан — шукає собі кучера й куховарку. Він пішов та й нанявся. І попустив уже трохи, аби тільки вкупі з жінкою. Село знайоме, робота... А Уляна на все згодна: їй аби тільки щоденної гризні здихатись! Перебралися вони незабаром у Красноярку. Одвели їм у дворі простору хату — колись дворницьку, з великими вікнами, з дощаним долом: одправили вони молебень та й оселилися. Спершу було аж страшно Уляні, як останеться вона самотою у таких вавілонах. А проте й добре: тут вона сама собі господиня! Ніхто не заборонить їй, де хоче — поставити, як схоче — положити... За все б, за все гаразд, коли б тільки робота Уляні не така важка. А то — двірня велика! Наймити, наймички... попотягай за них страшні золійники через силу! Так іноді натужиться Уляна, що цілий тиждень спини не розігне. А влітку — не одно діло Уляні. Попоралася коло печі, видала обід, поперемивала посудину, іди ще на город із сапою... грядки полоти! Хоч як спина болить — іди! Коли погнала лиха доля у найми: не сидіть тобі, заложивши руки! Найнявся — як продався... Сказано: дихнути Уляні ніколи.

Тільки її й тішить, що Івась. Він собі на просторі підріс, викохався, вимастився... Така з нього красива та втішна дитина! Личко свіже, волосся на голові чорняве, очі — материні — темні, великі, блискучі. Пан іноді стріне його на дворі (своїх не мав, давно з жінкою розплювався) —

до себе прикличе, шага або копійку дасть, скубне злегенька за чубок і підставляє руку цілувати... Івась — не так, як другі — не дивиться стовбура в землю,— ні! Він своїми карими очима трохи в чужі не вскочить... Він розкаже: і що їв, і що мати варила, і що де бачив або чув... Утішна, розумна дитина! Уся двірська челядь любила Івася: всі ним втішались, жалували, гостинців давали... Одна тільки ключниця Марта не любила його. Та кого та ключниця любила? Не було того в дворі з челяді, кого б вона не підцьковувала панові... А подивишся на неї — здорова, красива, очі бере на себе! Цій тільки, думаєш, жити й добро робити... Та ба!

Вернувшися з Купала, приспала Уляна Івася та й сама коло нього заснула. Прокидається вночі, полапала — чи не розкрилось воно? Аж Івась гарячий, як огонь... Уляна собі не довіряє — ще раз прикладає руку до чорнявої голівки... Так од неї й паше! "Боже ж мій! — думає вона.— Це воно розпарилось коло води на вогні, вітер повійнув — воно й добуло собі хвороби". Та, ще дужче притаївши дух, стала вона прислухатися, як дитина дише... Івась дихав важко, хрипло; гаряче полум'я пашіло з його розкритих уст... А це перед світом Івась кашлянув. Раз кашлянув... вдруге... Уляна сама не своя. Схопилася з полу. Розбудила Хведора — з лави... Запалила каганець. Стоїть над полом, труситься, мовчки дивиться на сина — наскрізь би продивилася! Чує страшний писк у невеличких дитячих грудях... і сама гаразд не знає, відкіля ота пискотнява — чи з Івасевої грудки, чи то з її серця...

Хведір собі тупо дивиться на дитину — слова не вимовить. А на завтра треба йому коней годувати — з паном у город їхати на мировий з'їзд... "Скільки то там прийдеться пробути? — думає Хведір.— Іноді з'їзд тягнеться днів три-чотири... Ну, а на Петра З в городі ярмарок. Що як пан і на ярмарок останеться?"

Од таких думок Хведорова голова пішла ходором... Він глибоко зітхнув і вийшов з хати.

Чи засипав коням вівса, чи ні, знову увійшов у хату і застав Уляну на тому самому місці, де кинув. Хведір став біля неї поруч — плече з плечем, наче молодий на рушнику з молодою... Голова його повисла на грудях; він стояв мовчки, не глядів ні на жінку, ні на сина...

— Хоч би тобі не їхати, Хведоре!..— якось боязко, наче крізь сльози, простогнала Уляна.

Хведір тоді тільки помітив її.

— Коли ж сказано їхати... Не можна! — гірко одмовив він і, повернувшись, знову вийшов із хати.

Уляна розплакалася... От коли вона навсправжки дізнала, що то — "чужий попихач", наймит!

Сонце вже геть підбилось і весело заглядало крізь покутнє вікно у хату, мов намірялось освітити темну будущину жильців її...

Хведір швидко вернувся.

— А що?.. Поїдеш? — стріла його Уляна.

— Поїду... Прохався... Не можна, каже... завтра мировий з'їзд — сьогодні треба тамечки... Без нього й з'їзду не буде... Не можна!

— Що ж мені, Хведоре, безталанній, робити? — побивається Уляна.

— Ти б збігала до Вовчихи-знахарки: може, вона порає що... Я погляжу Івася, поки іде їхати.

— Ну, то посидь, я збігаю...

Уляна вийшла. Хведір приступив до полу, довго дивився на хворого сина; далі присів на крайню дошку, потупив у землю очі, сидів — німий, як стіна, сумний, як ніч.

— Ма-мо! пи-т-ки...— тихо промовив Івась.

Хведір кинувся за кухлем... "Господи! і де той кухоль? і чого він стоїть у сінях?.. Чому він не в хаті?" Він приніс із сіней свіжої води; нахиляє кухоль до попалених смагою дитячих уст.

— Пий, сину... Це — я... Пий на здоров'я!..— проказує Хведір, а кухоль у руці в нього так і ходить ходором...

Івась, не одкриваючи очей, сьорбнув невеликий ковток води — і похлинувся, закашлявся... Хведір одняв кухоль. Заливний хрип'ячий кашель, з якимсь незвичайним писком, душив малу дитину. Хведір іде дужче насупився і мовчки поставив на край полу кухоль з водою. Кашель незабаром стих! Івась знову забувся — лежав та тільки важко дихав... Хведір добре чув, як в Івасевих грудях сопло та пищало...

Вернулась Уляна.

— А що? — підвівши голову, питає Хведір.

— Казала: зай...

— Дядьку Хведоре! дядьку Хведоре! — не дав доказати чийсь несподіваний клич знадвору.— Казав пан коней запрягати!

— Зараз, зараз...— кинувся Хведір і швидко вийшов з хати.

Незабаром почула Уляна, як теленькнув дзвінок раз, вдруге...

"То він корінного запрягає",— подумала Уляна. Через якийсь час рипнули хатні двері й показався Хведір.

Мовчки він скинув стару свиту, надів синій армяк, взяв про запас од дощу кобеняк з кобкою, підступив до полу та й уставив смутні очі на сина... Що тоді думав Хведір?.. Що в його серці робилося?.. Хто дітей має, той знає. Хто не має, тому не розкажеш словами. Постоявши трохи, Хведір глибоко зітхнув і перехрестив здалека сина; сам перехрестився, глянув жалібно на Уляну, сказав якось глухо: "Прощайте!" — і мерщій вийшов із хати.

Уляна плакала. Ось уже голосно й часто зателенькав дзвінок; загуркала повз вікна бричка.

Далі Уляна нічого не чула — страшний хрип та писк, заливні заводи кашлю все те разом покрили... Вони — одні тільки вони! — учувались Уляні навіть тоді вже, як і затихли. "А ще ж то треба й обід готовити!.."

Після обіду, котрий не знать як зготовила й видала Уляна, прийшла баба Вовчиха — стара, суха, довга, мов висушена тараня, з витрішкуватими круглими очима... Увійшовши в хату, вона перехрестилася і зняла свої непривітні червоні очі на дитину. Потім полапала сухою холодною рукою за голівку, за шийку... зітхнула. Івась прокинувся, закашлявся... Він аж посинів од натуги, на шийці жили налилися кров'ю — аж почорніли...

— Трудно йому... трудно!..— похитуючи головою, каже Вовчиха.— То йому з пристріту... з уроків. Он як йому шийку обложило!

— Бабусю, голубочко! Що ж мені робити, нещасній! Порайте!

Вовчиха позіхнула на ввесь рот.

— Можна, дочко... можна... Од цієї хвороби тільки лікар-ство й є... Треба, дочко, щоб батько або мати своїми руками рака піймали та вибрати жорна, та одшептать... зав'язать недужому в пазуху... Як рукою здійме!...

— Де ж нам того рака взяти? Ще хоч би Хведір... пішов би до Лейби... заплатив би вже, щоб піймати... А я... що я сама зроблю?!

— Так, галочко, так... Шкода, що чоловіка нема!.. А швидко вернеться?

— Хто його знає... поїхав з паном у город, на мировий з'їзд. Може, пан і на ярмарок зостанеться...

— Шкода!.. А то б зараз помогло... Ну, та, може, ще господь його подержить на цім світі, поки Хведір приїде...

А тепер прощай, дочко! Як вернеться чоловік та піймає рака, щоб зараз же приніс мені: я одшепчу жорнята... Кажу, йк рукою здійме!

Осталась Уляна сама собі в хаті над болящою дитиною. Вона б не тільки рака — вона б свого серця влупила та дала, коли б тільки йому полегшало!

Настала ніч. Івасеві ще гірше... Горить дитина — доторкнутися не можна! Трудно йому дихати: чутно — в горлі щось здавлює... Ходить Уляна по хаті, ламає руки, молиться, просить у бога подержати сина, поки батько... Господи! Хоч би Хведір... Хоч би він швидше! Хоч би живого застав...

Так її на ногах ніч захопила, так і ранок застав. Ще дужче постаріла та пожовкла Уляна. Лице аж позеленіло, щоки усмоктались у середину, очі впали, припухли од сліз та безсоння; нерозчесана коса вибивається з-під очіпка, лізе у вічі...

Минає день... другий... Івасеві не легше, а Хведора немає! Ходить Уляна сама не своя. Уже й не плаче, а тільки важко зітхає... Легко сказати: три дні промучитися, три ночі крячкою просидіти над хворою дитиною! "Ще й кріпка ця Уляна, ще й здорова вдалася!" — дивуються дворові наймички, що забігають ввечері після роботи до Уляни в хату — довідатись, що там? Вони, молоді, ще не знають, що то не сила, не здорова держить Уляну на ногах: то держить її гаряча материнська любов!

Надвечір третього дня заходить Грицько Коваль — кум, хрещений батько Івасів.

— Здорова, кумо! Прочув: хрещеник недужий — прийшов одвідати.

— Спасибі, куме! — одказала Уляна.

— З чого це йому? — пита Грицько.

— Господь його знає... Баба Вовчиха каже: з пристріту, з уроків...

— Не слухай ти її, кумо... бреше!

Уляна глянула на Грицька, наче вивіряла, чи правду він каже. І тільки тоді помітила, що той хлебеснув уже.

— Що це, куме, пора прийшла? — питає Уляна.

— Шабаш? — кинувши шапку об землю, скрикнув Грицько.— Годі! Так мене, кумо, коло серця смокче... так смокче! У-у-у! — загув Грицько і, заскреготавши зубами, зо зла посварився кулаком у ту сторону, де панський будинок та гребля.— Вони мене, Уляно... вони мене довели до цього!.. Прокляті!., каторжні!.. Бога в них у животі немає... Ну, що тепер я? Коваль?.. А кузні щовесни нема... А їсти мені й весною однаково хочеться, як і зимою... Пан підвів... Жид обдурив... всю громаду обдурив!

Наплюєш мені, кумо, тоді серед оції лисої голови,— показує на лисину,— коли чортів жидюга не одурив!..

— Та господь з ними, Грицьку! — перебиває його Уляна, знаючи, що аби Грицько завів про кузню — вже лайки не переслухаєш...— Зате він їм і оддячить...

— Він?.. Чому ж їм він досі не оддячив?.. Вже б же можна сторицею... А він мовчить... Видно, і бог той панський та жидівський, а не наш...

При цім слові Грицько задумався. Уляна важко зітхнула.

— Ма-мо! пи-тки! — простогнав Івась. Уляна кинулася з кухлем по воду в сіни.

— Пити хочеш, сину? — підступивши до хворого, спитався Грицько.— Пий на здоров'я!.. Ач, як споганів!

— Страшний став... такий страшний! — одказує Уляна, напоївши хлопця.— Хоч би Хведір швидше вернувся.

— А він що? Руки підложить?

— Та вже ж... хоч живого побачить! Грицько махнув разом головою і рукою.

— Та гляди лишень, кумо, чи не краще на тім світі? Мале умре — менше лиха знатиме... Хіба красне життя наше?

— Так-то воно казати... А чи легко материнському серцю?

— Наплюй!

— На що наплюй? — почувся ззаду їх сторонній голос. Зирк! Аж ключниця Марта. Уляна затрусилася...

— А хоч і на тебе! — одрубав зразу Грицько, сердито бликнувши очима.— Щоб не підслухувала... Думаєш — велика пані?..

— Ти, видно, давно на цепу був? — уколола Марта.

— Поздоров, боже, нашій ключниці Марті: такої честі хоч кожен день то заслужиш!

— Коли залив очі, то мовчав би! — скрикнула, почервонівши, Марта.— А ти чому не виходиш третій уже день на город? — обернулась до Уляни.

— Ви ж бачите моє лихо,— каже Уляна, вказуючи на дитину,— йому так трудно... ледве дише!

— Наплодите, та й панькайся з ними... А панська робота стій! — виговорює Марта.

— Звиніть, пожалуста,— каже Грицько, усміхаючись, і, вхопивши в обидві руки свою голову, почав її нахиляти.— Я думав — хто це? І не пізнав, дурний, що це не шолудива дівка Марта, котру одходила моя покійна мати, а панська... ключниця Марта!.. П-ху!

Марта бликнула на Грицька, що п'яний стояв коло неї і, усміхаючись, кланявся. Тільки гострий погляд показував, що робилось у її серці. А Грицько одно — ходить за нею та кланяється...

— Чого ти причепився до мене, п'янюго? — не видержала й на всю хату скрикнула Марта.

Івась злякався, кинувся й залився кашлем. Аж Грицько отетерів, почувши таку пискотняву та хрипотняву в дитячих грудях! Уляна кинулася до сина, впилася в нього мутними очима, мов прохала: "Господи! зніми з нього хоч половину того лиха та перенеси на мене... Не муч тільки його так... не край мого серця..."

Марта як непримітно ввійшла, так непримітно й вийшла — мов тінь промайнула по хаті. Коли Івась вгамувався, а Грицько з Уляною оханулись, Марти вже не було.

— Не жилець він, кумо! Ні! не жилець! — промовив, махнувши рукою, Грицько.— Такий кашель і в старого печінки відіб'є. Таке було і з моїм... не видержав! Прощай, Уляно! Господь з тобою! — І, коливаючись, Грицько подибав з хати.

Мов хто серпом різнув по серцю Уляну,— так ті слова Грицькові! Вона бачила сама, що Івась ледве дише... а все надіялася! Тепер надія та, що жила в куточку її серця, котра його гріла й живила, стала меркнути, холонути, як похололи в неї руки та ноги... Вона вхопилась за свою голову, здавила її холодними долонями... "Що мені робити, бідній?., що почати, безталанній?.." І, накинувши наопашку ту стару свиту, що Хведір скинув, вибігла з хати...

Рядом з панським двором, тин із тином, жив батюшка, отець Хведот. Високий, пузатий, з червоним, як ріжок, лицем, з сірою, по пояс, бородою, він після вечірні сидів на дубовому тесаному стільці й пив чай. Піт заливав йому очі, стікав по бороді, падав додолу... Отець Хведот на те не потурав і, знай, сьорбав чай, котрий йому наливала його невеличка суха матушка.

— Ще питимеш? — пита попадя після п'ятого.

— Наливай, наливай!.. Добре потом пробирає!..— І, взявши рушник з столу, отець Хведот почав утирати лице.

У той саме час завалувала собака на дворі.

— Когось несе лиха година! — промовив отець Хведот, приймаючись за шостий стакан чаю.

— Та щось давно й не було нікого. Стецькова жінка ходила на вазі... Може, від неї — хрестити,— угадувала матушка.

— Ну, я вже на того Стецька гострю зуби!.. Прохав бісового квача ще з осені орати нивку... "Ніколи",— каже. Настала косовиця. "Ти ж,— кажу,— хоч косити прийдеш?" — "Хоч би,— каже,— з своїм упоратися..." А де в нього те сіно?.. Аби чим одговоритися!.. "Підожди ж,— думаю,— піймаєшся й ти мені: стане тобі шкурка за вичинку!"

На кухні почувся гомін. Хтось усилковувався пройти в горницю. Наймичка не пускала:

— Ти куди лізеш? Дай хоч чаю напитися!

— Хто там такий,— обізвалася попадя.— Пусти, Параско.

У хату вступила Уляна — розпатлана, бліда, тремтить усім тілом.

— Здрастуйте, батюшко! — уклонилась трохи не в ноги.

— Чого?

— Синок занедужав... Ледве дише третій день... Прийдіть, батюшко, причастіть!

— Ти відкіля?

— Я — з двору... Хведорова жінка...

— А-а... Це того Хведора — кучера? А ти знаєш, що твій чоловік досі не віддав мені карбованця за молебень, що правив, як ви сюди перейшли? Тоді сам пан прохав, обнадежив. Ну, думаю: одправлю вже... Аж ось — котрий год — ні кує ні меле!

— Батюшко! Коли б же ми вільні... своє мали... А то де нам у наймах взяти?

— А панського добра мало крадете?

— Хай над тим ворони попокаркають,— одказує, спалахнувши, Уляна.

— Ну, добре... Піди ж попереду принеси мені карбованця, та тоді приходь із сином.

— Синові п'ятий годок. Не донесу, батюшко...

— Уже ж і я не піду! Віддайте хоч те, що винні остались.

— Копійки, батюшко, мідної за душею немає... Вовчисі останню сороківку оддала... Може, у Хведора є... Так же, на лихо наше, Хведора дома нема!

— Отож як Хведір вернеться, тоді те й буде. А тепер з богом!

То бліда, а то як стіна біла, вийшла Уляна з попової хати. Нездужа не то клясти — слова вимовити. Сльози так і душать її, так і заливають очі... Насилу втрапила додому.

Івась тихо лежав, водив по хаті очима...

— Сину мій, лихо моє! Від нас не тільки люди—сам бог відцурався! — заголосила Уляна, припавши до дитини.

Івась притулився до неї, обвів своїми гарячими рученятами її холодну шию, цілував заплакане лице... Так минула й ніч; так застав їх і ранок ясний.

Потягся день за днем... А Хведора немає та й немає.

Діждали Петра. День зранку був ясний, погожий, сонце зарані схопилося і, червоне, котилося по небу, угріваючи та припікаючи. Івасеві зранку трохи полегшало: кашель улігся, огник спав, Івась забажав пити й їсти. Веселіше глянула на світ божий Уляна. Дворові молодиці утішають: "А може, дасть бог, воно ще піде на поправку". Знову ожила надія в материнім серці; знову душа її покійніша стала хоч трохи... За всі дні Уляна на Петра, видавши обід, перший раз задрімала...

Одначе незабаром прокинулася. Надворі парко, варко, дихати нічим. Сонце, наче розкалена куля, стоїть серед неба та як приском палить; вітрець ані повійне, гаряче повітря ані заколихається, ні поворухнеться... Тільки здалека тем-ріє — ніби насовують хмари. Ось вони й ближче... забігають зо всіх боків. Темні, аж сині, клекочуть вони та здіймаються чорними клубками, котять одна навпроти другої — мов назброїлись супроти ясного сонця, як свого ворога! Темні паруси, наче довгі чорні рушники, спускаються од хмар на саму землю... Десь у людей дощ іде. Треба й у нас ждати...

На дощ Івасеві погіршало: не дає йому ні дихати, ні покійно полежати. Кашель б'є його, підкидає, перевертає з боку на бік; горло наче чимсь заліпило — аж рве його; кривава слюна виступає на попалені смагою сухі губи, прокашлятися ніяк не здолає!

Надвечір сонце зовсім сховалося; небо чорними хмарами замазалося; чутно здалека грім; моргає блискавка... Уляна ходить, як тінь, по хаті; затуляє вікна, щоб не світило в очі. А блискавка, мов нарошне, раз у раз шарпає чорні хмари, чертить огненими стрілами: хмари то розходяться,

то сходяться; борюкається світ із тьмою... Грім гуде, аж земля тремтить, наводить страх на душу, обгортає холодом серце...

Уляні страшно... тяжко... важко... Вона ламає сухі руки, читає молитви — й разом проклинає свою лиху долю...

Надворі потемніло, як уночі. Дощ лапастими краплями то там, то там пада. Суха земля зразу вбирає в себе великі бризки — тільки круглі сліди остаються на версі. От зблизька свіркнула блискавка. Уляна затремтіла; у віччю потемніло в неї. Гогонув грім... тріснуло, мов провалилася земля... Далі загурчало, рокочучи страшними перебоями, запахло сіркою, гаревом. Дощ линув, як із відра!.. Івася наче що підкинуло. Міцно стуляючи кулаки й наливаючись на лиці кров'ю, він почав рвати... Кривава піна тяглась довгою смужкою з його розкритих уст. Уляна перелякалася... Не знаючи, як і для чого, вона стала бігати по хаті, ухопившися за груди, мов здавлюючи серце, з котрого лилася її кров, її...

Аж ось почувся знадвору крик: "Ідуть, їдуть!" Чутно, як хлющать по калюжах колеса, як фиркають та сопуть коні... Ось загурчало повз саму хату... "Слава тобі, господи!" Уляна й боса, й простоволоса вискочила надвір.

— Хведоре! Хведоре! Йди, бога ради, швидше! — стоячи на дощі, гукає Уляна й махає руками, забувши, що тепер ніч.

— Зараз, Уляно, зараз!..— почувся Хведорів голос.

— Та йди швидше!.. Івасеві дуже погано,— крізь сльози Уляна.

. Хведір, покинувши коней на двірника Карпа, мокрий, як хлюща, пішов до хати.

Уляна вже була коло дитини й ламала руки, дивлячись, як воно металося, як хапалося рученятами за налите кров'ю лице... так

силкувалося викашлятися! Хведір, як укопаний, став біля полу й не спускав з болящого похмурого погляду... Вода тоненькими смужками збігала з його одежі.

— Івасю! Що з тобою, дитино моя?..— не швидко запитав Хведір, доторкнувшись своєю мокрою рукою до розпаленої голови сина.

Івась лупнув очима та не обізвавсь... Він дихав важко, хрипко...

Хведір безнадійно похитав головою. З його смутних очей бризнула крапля додолу.

Хто одгадає: чи то холодна дощова крапля?., чи то гаряча сльоза батькова?

IV

— Івасю!., дитино моя!.. Тато приїхав... тато пита тебе...— поправляючи подушку, обізвалася Уляна.

Івась знову лупнув очима, поворухнувся...

— Не руш його,— каже Хведір.— Ось я управлюся з кіньми.— І, повернувшись, вийшов з хати.

Знадвору доносився крик. Уляна вибігла в сіни. Пан з рундука кричав, що й досі стоять на дощі нерозпряжені коні.

— У мене, пане, син умирає,— виправляється Хведір, добираючись до коней.

— Хай він тобі хоч здохне! — кричить пан.— А мені щоб коні не мокли!..

— Пропади краще ти з своїми кіньми!..— гукнув перший раз на віку на пана Хведір, та грім покрив його голос.

Моргнула блискавка прямо панові в очі; він мерщій подався в горниці. Вислухавши лайку, Уляна й собі повернула назад.

Хведір швидко попорався, ввійшов у хату ввесь мокрий, у калюці. Лице його, завжди таке добре та тихе, тепер було зле; очі грізно світилися кошачим поглядом... Наче скриваючи його, Хведір одвертався од жінки й од дитини.

— Ти б передігся,— сказала Уляна.

Він нехотя почав скидати мокру одежу. Івась притих — не кашляв... тільки болізно водив по хаті смутними очима, наче шукав кого. Хведір опустився коло столу на лаву, похнюпився; голова звисла на груди, по обличчю пробігли якісь темні смуги... Уляна крадькома перевела свій боязкий погляд з дитини на чоловіка... Вони обоє мовчали... В хаті зробилося душно, важко... Знадвору чутно — хлюскав великий дощ об калюжі, тріскаються бульби, бурчить рівчаками вода... Ось знову гогонув недалеко десь грім; забрязкали шибки у вікнах, залущали стіни, покрівля... Блискавка розпанахала хмару, наче широку полосу видрала, і в темноті зникла...

— Тату,— тихо відмовив Івась, уздрівши батька. Хведір підвівся з лави; підійшов до полу.

— Івасю!., синку мій!..— грубим задавленим голосом обізвався Хведір, струснувшись усім тілом.

— Та-ту... та-ту...

— Ти скучив за татом? — питає Уляна.

— Скучив.

— А тато гостинець привіз із міста...

Хведір і забув, що в каптані лежав пряник, котрий він нарошне купив для сина. Тепер він згадав і кинувся до кешені, витяг червоного москалика із золотою голівкою. Погляд у хлопця загорівся, ожив... Він узяв той пряник своєю гарячою рукою, та не знав, чим йому утішатися — чи москаликом, чи батьком... Усім стало якось легше: думка повернула на іншу дорогу.

— А була Вовчиха? — запитав Хведір.

— Та була ж... Я тебе, Хведоре, дожидала-дожидала... А от — зовсім памороки одбило...

— Може, що раяла?

— Еге ж... Казала: хай батько або мати піймає рака, вилущить жорна, — вона одшепче,— та зав'язати в пазуху хворому... як рукою здійме!

— Що ж, ти рака не добула?

— Де ж мені його добути?.. Без Лейби не можна ловити... та хіба б же я зуміла?.. Я тебе виглядала, як бога... зараз, думаю, скажу... Аж от зовсім памороки одібрало!.. Кілька днів думала, а тут і забула... А баба Вовчиха казала, щоб таки зараз, як вернеться, приніс рака...

— Шкода!.. Тепер ніч: жид уже, мабуть, спить...— І Хведір підійшов до вікна, приложив лице до шибки, затулив його од світла обома руками, дивився, чи світиться на млинах. У крайньому млині ще виднівся огонь.

— От трохи підожду ще... Може, перестане дощ...

— То що? — спитала Уляна.

— Піду на річку...

— У таку лиху годину?.. А Лейба що скаже?..

— Хай бісів жид що хоче, те й каже... а вже піду! Коли б тільки чортяка уложив швидше...

Уляна замовкла — не спитала й "кого". Хведір собі мовчки ходив по хаті та позирав то в одно, то в друге вікно...

— От не вкладає лиха година проклятих! — од нетерплячки лається він.

— Невже ж ти справді підеш у таку горобину ніч?

— А що ж?

— Страшно... Не дай, господи, чого!.. Темрява така, хоч око виколи... дощ як із відра ллє...

Хведір замість одмови тільки хитнув головою: як вовка, мов, бояться,, то й у ліс не ходить. Івась погрався пряником, заснув. Розкуйдана голівка спокійно лежала на подушці; важке хрипле дихання виходило з невеличкого ротка... Каганець з комина кидав підсліпий світ на Івасеве обличчя; воно здавалось укритим сизою наміткою... Уляна злягла стиха над сином і, обпершись однією рукою об піл, закрила його своєю постаттю... Хведір сидів коло вікна та, знай, позирав, чи скоро погасять огонь на млині та в горницях. Він собі так порішив: що б там не було, а він цю ніч рака добуде!.. "Ну, що ж воно рак?..— думає він.— Плодиться й живе у воді: ніхто біля нього ні ходить, ні робить... сам собі, як вода сама собі!.. Хіба ж бог плодить його не на всякую долю? Невже ж іти купувати в Лейби... одним одного невеликого рачка? Коли б тільки погасили!.." Він

раз по раз заглядає у вікна. "Ет! чорт їх не видав... Ще хоч би для здорового, а то ж для болячої дитини!.. От тільки коли б швидше уложив дідько!.." Хведір знав, що Лейба свої снасті ховає в млині, свої два човни приковує... Зате він так же добре знає, що панський човен прив'язаний коло купальні, що в нап'ятому наметі завжди лежали панські риболовні снасті — і сітки, і ятері, і верші — там був невід і волок... Йому не треба ні невода, ні сіток тих: йому тільки човна та одну вершу! "Сів на човен, тихо відплив од берега, засторчив вершу... то що, а рак, хоч дурний, піймається... А тепер на дощ вони саме грають... От тільки коли б швидше гасили!.. Ні, світять!.. Ну, хай жид — меле... Чому пан не лягає? І дорога його не втомила..." От чогось забігали по горницях: світло показується то в тім, то в другім вікні... "Видно, шукають чогось або оддають вечерю..." От у кабінеті потухло... "Підожду трохи: може, він пішов у другу..." Жде... огонь не показується... "Ну, тепер можна... А Лейба ще світить?.. І коли він спить, бісів жид?! — думає Хведір.— Та сількісь... я од млина далеко... пора!" Він узявся за мокрий картуз...

Уляна лежала біля сина, і тихо спали обоє...

— Я ж іду... прощай! — промовив Хведір упівголоса, щоб не збудити сина.

— Що таке? — спросоння спитала Уляна. Хведора вже не було в хаті...

Підводячись, Уляна ненароком штовхнула рукою подушку.

Івась не своїм голосом скрикнув.

— Цить!., цить!., мій голубонько!..— припавши до нього, благає вона.

Івась затих. Він, правда, і не прокидався: то він сонний гукнув так! "То йому щось страшне приснилось",— подумала Уляна і перехрестила дитину... Серце її наче хто в жмені здавив... Уляні стало чогось страшно.

Хмари почали потроху розходитись, перестав дощ; грім гоготав здалека; коли-не-коли свіркала невсипуща блискавка, перерізувала зубцем хмари на небі, освічувала свіжі калюжі на землі і в одну мить зникала в чорній темряві... Уляні зробилося ще страшніше... волосся дереться вгору; поза спиною біга, наче за поли хвата...

— Мати господня! заступи й сохрани! — важко зітхаючи, шепче вона.

А Хведір, скинувши в сінях чоботи, босий, тихо поплівся через садок до річки. Кругом темно, хоч око виколи... Скрізь по хатах, на тім боці, погасили вже світло. Внизу на річці, у млині, ледве блищав огонь, та ледве мрів він у Хведо-ровій хаті... Він йому нагадував, що там так само ледве тліє — догорає життя його дитини... "Швидше, Хведоре, швидше!"

Прийшлось пробиратись помацки. У дворі ж було ще сяк-так, а як увійшов він у садок, у гущавину гіллястих груш, розкидистих яблунь, широколистої вишнини, йому самому стало чогось страшно... Сам дивується: чого його набряклий од дощу картуз лізе з голови геть і тягне за собою волосся? Скрізь тихо... глухо... Чутно тільки, як на млинах вода шумить: то вони вергають чорними колесами... Чує він, як плис кають його ноги по калюжах, як гуде вода, стікаючи рівчаками з гір... А чорно кругом, як у домовині!.. Ось свіркнула здалека блискавка... залиліла перед ним водяна стежка та й стемніла... З боків збігають чорні тіні, мов якісь страховища, подають одно одному руку... стіною становляться перед очима... не пускають далі... "Уперед, Хведоре! Уперед!"

Хведір затіпався, струхнувся... Корява яблуня зверху осипала його густими бризками; молодий вишняк б'є його по лиці мокрими вітами, ніби назад завертає... Він наставляє руки, прогортає гущавину... "Оце ж, бачу, і згір'я?.. Тут десь і доріжка униз.." Ось знову здалека блиснула моргавка й освітила кругом... Перед ним — узенька стежечка до купальні, он і широка річка чорніє... он і намет коло річки... на березі човен... "Слава тобі, господи!"

Хведір підтюпцем побіг до намету, помацки поліз у нього і зразу налапав вершу. Перекинувши її через плече, він побрався до човна. Осьде й човен... ось-ось він! Хведір поліз і в нього... Однією рукою кладе на дно вершу, другою шукає весла... "Де ж воно, бідна головко?.." Нагнувшись, кругом маца руками... Розкарячені ноги чогось трясуться, човен хитається; серце так дуже тіпається... весла немає... "Та бери його гаспид! Хіба мало кілків біля річки?.. Чи то первина на човні їздити? Колись ломачкою з тину переправлявся, та ще весною, а то тепер не управити кілком?! От тільки коли б жид не почув!.. І чого він так довго світла не гасить?"

Устає Хведір з човна, висмикує з тину перший кілок... "Ач, як земля од дощу розм'якла!.." Сідає він на кормі й од-пихає кілком човна від берега... Тихо, мов утка, подався човен уперед, схитнувшись з боку на бік, і поплив насеред річки, розрізуючи чорні, як сажа, хвилі... Хмари почали розходитись... Поміж їх чорними клубами іноді витикалась боязка зірка... Оце вирне та зразу й зникне, наче вхопить її ненажерлива темрява... Он над лісом мов срібна попруга розділяє один шматок хмари од другого... То місяць, підбиваючись угору, подавав звістку, що коли б не це чорне шмаття та ганчір'я подертих уже громових хмар, загуляв би він собі, ясний, по чистому небу, як добрий козак по степу!.. Тихий вітерець ледве дише — про щось шепоче з густими очеретами... Вода дзюркотить з гір у річку... Над річкою пролинула якась птиця, свистячи крилами... Щось писнуло... заскреготало... плюснуло у воду... Десь далеко бугай стогне своє товсте "б-у-у-у!..", котить воно луною понад сонною річкою...

Не потураючи на те все, Хведір виїздить насеред річки, повертає човен за водою, подається все далі од млинів... Он уже недалеко й очерет... "Тут вони, у куширі, завжди плодяться..." Кладе він кілок на дно, опускає вершу, водить нею на всі боки... Витягає з води, лапає рукою в куширі й витрясає ряску... Ні одного! "Що за бісів батько: тут колись було їх стільки, а тепер хоч би один!.. Мабуть, Лейба в петрівку виловив..." Знову бере він кілок і посовує човна за водою... "Он там край очерету ковбаня: коли б ще не влучить!.." Кілок упав на дно човна: верша

опустилась у воду... Човна повернула хвиля поперек річки... "Що за оказія? верша не хоче йти, уперлась об віщось..." Хведір наліг на неї рукою... Човен схитнувся, перегнувся одним боком... Хведір не приміча того, налягає на вершу дужче, опускає у воду руку, лапає у верші, нахилившись лицем до самої води... На млинах блиснуло світло... Верша, зірвавшись, плюснула...

Десь здалека свіркнула блискавка, пробігла по вершках зеленого очерету, освітила широкий круг на воді, перекинутий човен дном угору і, перелякавшись, зникла в темряві... На річці стало тихо-тихо, тільки вода булькотала під човном...

Добиралось вже геть-геть за північ. Вітер розбив, розігнав чорні хмари; небо очистилось — синєє, аж темне; привітно світять з нього сині зорі; тихо плаває, обмившись, блідий місяць, купаючись у поналиваних на землю калюжах... На сідалі крикнув півень: ку-ку-ріку-у! "Це вже другий кричить, а його немає...— подумала Уляна.— Чого він так там бариться?.. Хоч би ж піймав!.." Підождала ще трохи... Нема! "Піду погукаю... може, він близько... Коли б хоч не піймався..." Виходить вона на двір; завернула за хату; крадькома підійшла до палісадника... Не видно! Бере вона рукою за решітчаті дверчата, хоче одчинити... Замкнуті!.. "Ось перелаз..." Нога ступила на дощечку; друга перекинута на той бік... Уляна скочила — ноги її угрузли в сирій розкислій землі... Підходить вона аж до саду... Темно!.. Гілля низько понагиналось; понабрякавші од дощу листя струшують додолу дощові бризки... Крізь гущавину збоку лиснить широкою смугою річка проти місяця: згори гуде рівчаками вода...

— Хведоре! Хведоре! — упівголоса окликнула Уляна. Той оклик глухо замер у садку.

Уляна повертає в хату розхристана, змерзла, труситься... Івась лежить на подушці, водить очима...

— Немає та-та? — простогнав він, уздрівши матір. Уляна тіпнулась...

— Він зараз прийде... зараз... Я гукала... Тато пішов рачків доставати... Він рачків принесе своєму синові... Він зараз... зараз...

Івась затих; заплющив очі; важко дихав... В Уляни цокотять зуби; голова ходить ходором; у віччю темніє... Півень крикнув утретє... Почало край неба червоніти... "І чому його немає?., що з ним?., де він?.. Господи! чого він бариться!.." Швендяє Уляна од вікна до вікна — вигляділа очі в сірій темряві... Стане, послуха: чи не йде він?.. "Не чуть!.." Ось немов вітер промайнув по хаті... Уляна летить у сіни, од-хиляє двері, просовує надвір голову... "Нема!" І вона, бліда як смерть, вертається назад у хату... Холод проймає тіло, пробігає поза спиною гострими колючками: вона аж здригує!.. Голова гаряча, важка; з уст пашить нутряний огонь, сушить у роті, смажить їй губи; серце раз по раз стука, як не вискочить... Нудно... трудно... Щоб хоч трохи освіжить, Уляна часто хлиска з кухля воду — дума погасити пекучу смагу, уняти страшенну печію... Світ рожевими очима заглядає вже в вікна. "А його немає!.." Голова в неї зовсім затуманилась: Уляна не знає, що робити, що почати... Виходить з хати в сіни — і забуває, чого вона виходила; вертається з сіней в хату... "Нема Хведора!"

Світ прибуває все більше та більше. Розвиднилось. Устало вже й сонце, пробилось крізь садок, послало золоту смугу прямо у вікна... Пропущена через шкло, та смужка весело застрибала по стінах, забігала коником по хаті, стрибнула аж на комин... Уляна водила за нею очима, наче боялась, щоб не стрибнув отой коник на піл, щоб не загасав бува по Івасевій постелі... Коли це зразу почувся знадвору крик, гук, Уляна несамовито вискочила з хати, стала на сінешнім порозі.

— Хто човна спустив на воду? — кричав посеред двору пан.— Кому його треба, га?..

У дворі піднялась струсанина: той каже — "нічого не знаю"; другий — "нічого не бачив".

— То, видно, його дощем відбило,— промовив двірник Карпо.

— А бачили, що дощ надходить,— чому не прив'язали?! Ледацюги бісові!.. Гроші берете, а хазяйського добра нема доглядіти?! Зараз же мені піймати човна і прикувати!

Карпо потяг через садок на річку.

— Та ні, пане,— каже, вертаючись,— не дощем, видно, той човен одігнано, бо догори дном плаває...

— То що ж — утопився хто? — питає пан, пом'якшавши. Уляну мов хто ножем ударив під серце... Вона сплеснула

руками і, наче божевільна, кинулась до пана.

— Паночку, лебедику!.. То — Хведір... Хведір!.. Лишенько моє... Син занедужав... Івась занедужав... Рачка треба... хоч одного... Паночку! — І вона впала на сиру землю перед паном на коліна, почала його за ноги хватати...

Пан подався назад од неї.

— Так йому раків красти? У таку ніч красти?.. І човна так покинув!!. Де він?., де сучий син?

— Його немає, паночку... не вернувся ще...

— То, може, у шинок поніс пропивать, злодюга?.. Подай його сюди! Знайти його!

— Де ж його шукать? — здвинувши плечима, каже Карпо.— І навіщо воно човен перекинуло?! — наче сам з собою, міркував він, чухаючи потилицю.

Пан глянув на нього скоса...

— То закидайте невід швидше!..— гукнув на ввесь двір. Хлопці кинулись до річки.

Лейба почув шатанину з млинів — підбіг підтюпцем до пана, зсунувши картуз на саму потилицю.

— Що тут, пане, за гвалт такий?.. Несцястя яке?..

— Та от поліз, злодюга, на човні... перекинув човна вверх дном...

— То він хтів у мене риби покрасти,— перебив Лейба.

— Та, мабуть, що риби... Поплив — та чортяка й взяла...

— Хм... Так йому й треба!.. Хай цузого добра не займає...

— А, біда мені з ними! — жаліється пан.— Нічого не встережеш!..

Хлопці повертались назад з річки. Пан углядів.

— А що ж невода?.. Хлопці! Хлопці! Чому ви невода не закидаєте?..— гукав пан.

— Не можна, пане: човен саме на ковбані.., а Лейбині приковані.

— Ну?.. Я зараз одімкну... візьміть узе!

Хлопці побігли до млинів за човнами. Другі коло річки розправляли невід. Пан стояв коло них, порядкував. Уляна, забувши про сина, стояла тут же — розпатлана, боса, розхристана, у калюку вимазана... Вона нічого не примічає... Очі уставились на перекинутий човен, що, мов черепаха, хитавсь на воді... Погляд її блудить біля човна на хвилі, мов хоче випитати правди в його чорного горбатого дна...

Люди з того боку села, почувши гомін, стали збиратись до річки.

— Що тут? Утопився хто? — питає один.

— А бог його знає! — одказує другий.

— Навіщо ж невід закидають?.. Рибу ловлять?

— І того не знаю...

— Ви чого позбирались, злодії? — гукнув на людей пан.

— Перш піймай, та тоді й дорікай! — хтось одгукнувся з гурту.

Пан замовк. Коло нього в довгому полосатому халаті плутавсь Лейба, яструбом позираючи на річку.

Тим часом два панські наймити, стоячи на човнах, плили до берега.

— Пилипе! ти до берега приставай! — гукнув пан.— ти, Карпе, того човна витягни!

Гребці розділились: Пилип вийшов на берег, Карпо поплив за човном. З великою потугою він перекинув його вниз дном і став вигрібати воду.

— А то що чорне? — питає Пилип, здалека уздрівши, що у воді щось чорніє.

Усі з берега насторочили очі... Карпо простяг руку...

— Картуз! — гукнув він, витягаючи з води картуз і роздивляючись...— Шкода!., ще добрий картуз, та козирок передраний...

— Він!., він! — скрикнула Уляна.— Ой, рятуйте!., пропала ж я!., рятуйте... хто в бога вірує!!

— Цить, подла! — гукнув пан.— Разом з чоловіком міркувала, як би кого обікрасти... Сама, мабуть, і на річку проводила... А тепер ревеш?!

Уляна вхопилась руками за груди й тільки звела жалісний погляд на пана... З уст її вирвався здавлений лемент...

— Подавай човна до берега!.. Чого мнешся? — підбігає пан.

Карпо підплив бережно до панського човна, перекинув у нього одну ногу й разом погнав обидва— човни до берега.

— Бери, Пилипе, невода за один край та заїзди; а ти, Карпе, перепочинь трохи та за другий бери! — порядкує пан.

Хлопці не забарились невід закинути.

— Ану, чи багато-то риби піймається? — мовить Карпо, струхнувши кінцем невода.

— Та буде на товченики Лейбі,— жартує Пилип, виходячи з човна.

— Робіть своє! Робіть своє! — гукає пан.

Пилип з Карпом зійшлись докупи й почали тягти невода. Уляна стояла поруч із хлопцями, не спускала очей з поплавків. Ось вони все ближче та ближче до берега... Ось уже чертять по піску... Ось і гузир видно: оддувся, як мішок повний... чи риби? чи куширу?..

— Та й важкий, з біса! — ухоркавшись, каже Пилип, переводячи дух.

— Ану ще! ану-у!.. над-д-дай!.. ще! — гукали хлопці, подаючись плечима аж на згір'я...

Вода плиснула на берег і зразу з шумом вернула назад... Гузир лежав на березі... З зеленого куширу виглянула гола чоловіча нога... Усі струснулись. Уляна не здержалась і опу-кою впала на гузир...

Наймити переглянулись та й опустили очі в землю... Уляна божевільно лементувала...

— Одкиньте геть ту навісну людину! — порядкував пан...— Та ряден швидше! ряден!.. Лейбо... чом ти зарані не сказав ряден принести? Чоловік утопився, а тобі й того шкода?!

— Ряден... яких ряден? — забубнів Лейба і побіг, оглядаючись, до млинів.

Селяни, що й досі тихо стояли, приступили до гузиря, витягли з нього Хведора... Хтось скинув із себе свитку — положили на неї набрякле тіло... Наймити тим часом принесли з двору двоє ряден. Переложили на одно Хведора, почали трусити...

Уляна сиділа на березі, устромила в кушир руки,— як божевільна, водила очима, тремтіла всім тілом...

Лейба приволік за край невеличке дране рядно...

— Не треба вже! — пан йому.

— А сцо?.. утопився?..— запитав Лейба, похитуючи головою то на цей, то на той бік.

Де не взялись, поназбігались невеличкі хлопці з села, почали кушир розгрібати. Лейба углядів.

— Чуєте, хлопці! Геть звідсіль! Сцо ви там сукаєте? Хлопці глянули на Лейбу: у кожного з них за пазухою

пооддималось. То вони в пазуху понакидали риби та раків.

— Цуєте? Зараз мені рибу та раки назад у воду вкинути!

— І цю, Лейбо, вкинути? — спитав високий півпару-бійко, показуючи на півторааршинну щуку, що билась хвостом об ряску й важко зітхала.— Оце рибина!

— Ту однесіть до млинів,— порядкує Лейба.

Два невеличкі хлопці кинулись до щуки, зачепили її лозиною за зябра — понесли над берегом до млина.

— Це ти, Лейбо, одбираєш найбільшу, щоб було чим пом'янути покійника? — кольнув хтось із гурту!

— Хай його поминають такі злодії, як ви! — гостро одрізав Лейба і, сплюнувши, одійшов од кушира.

Хведора все трусили — одні, другі!.. Не помагало! Вже йому на скулах і шкуру пообносили, вже стерли й кінець носа...

— Ні, вже!.. Тепер його хіба господь одтрусить! — промовила третя пара, опускаючи труп на землю...

Уляна прилізла, припала до тіла й так голосила, що не можна було втерпіти...

Труп нерухомо лежав лицем угору, одкинувши геть праву зціплену руку.

— Що то він держить у руці? — питає хтось із гурту. Пилип кинувся рознімати, та насилу розняв і витяг роздавленого рака!

— Я думав — гроші?!.— сказав він, брьохнувши рака об землю.

Поміж людей пішов здержаний сміх...

Пан, виморившись, потяг тихо на гору — через садок додому. Лейба покрутився ще трохи, порозгрібав чоботом дві більші купи куширу та й пішов до млинів. Люди з того боку села повалили через греблю — дивитись на втопленика. Сумні чоловіки тихо гомоніли між собою; молодиці й дівчата не видержували голосіння Уляни — втирали рукавами сльози; мала дітвора, як черва, кишіла тут же — збирала в рясці невеличкі раковинки, камінці, стекольця та креймахи.

— Ось батюшка йде! батюшка!.. Пропустіть батюшку! — гукали на передніх задні.

Люди потовпились, роздались. Отець Хведот уступив у круг.

— Утопився? — питає.

— Утопився, батюшка.

— Сам?., чи необережно?

— Господь його знає!.. Кажуть, либонь, хотів рака піймати задля хворого сина...

— То вночі? — І усмішка освітила сите та червоне попове лице.— Сказано: як жив, так і вмер!.. Отак господь карає злодіїв... Його праведна десниця нікого з них не мине! — Батюшка проказав оце надгробне слово голосно й махнув рукою навпроти, де стояли над трупом Хведора парафіяни...

Ніхто ні слова не промовив батюшці... Кожен дивився на покійника пильно-пильно, немов випитував: чи правду батюшка каже?

А батюшка вже виступив з кругу й понад річкою пішов додому.

Уляна не переставала не своїм голосом голосити над трупом... Божевільний лемент носився поміж купою людей, слався понад водою, де недалеко шуршали зелені очерети, розмовляючи стиха з осокою...

Аж ось згори донісся голос ключниці Марти.

— Уляно! Уляно! — гукала вона.— Де Уляна?! Чи там Уляна?

— Тут... тута! — одгукнули люди.

— Скажіть їй: хай іде в хату... дитина вмерла!

Люди поторопіли. Ніхто не двинувся з міста, не випустив пари з уст...

— Що ви... поглухли, прокляті?! — скрикнула розсерджена Марта, ускочивши в круг людей.

— Чого ти тут скиглиш, скиглячко?..— сіпнула вона за рукав Уляну.— Додому йди: дитина сколіла!..

— Ой лишенько!..— зірвавшись, не своїм голосом скрикнула Уляна і впала, зомлівши, на труп Хведора...

У людей піднялось волосся вгору... Всі, як намовились, разом зітхнули й перехрестились...

Коли це відкіль не візьмись підпивший уже Грицько Коваль. Коливаючись з однії ноги на другу, він протовпивсь між людей, глянув на труп Хведора, на ледве живу Уляну...

— Хведір?! Уляна?! — наче сам з собою бубонів Грицько, хапаючись рукою за свою лису голову.

А це трохи згодом, немов опам'ятавшись, повернувся до людей і, витріщивши очі, несамовито скрикнув:

— Чого ви полякались?.. Дурні!.. Радійте!.. Вже гірше не буде, як на цім світі!..

Люди, мов зговорилися — усі разом зітхнули так важко, наче хотіли видихнути душу...

V

Чи правду Грицько сказав, чи ні — нехай одгадує мудрий... А всім немудрим видимо стало, як удень, що теперечки жити далеко гірше, ніж колись було...

От хоч би красноярцям... Здається, бог вибрав для них на землі таку гарну, привільну й розкішну місцину... Там би чоловік досхочу жив та

поживав — і, здається, ніколи не пожив би всього! Гляньте: навкруги розкинулись безкраї ситі поля, що родять буйне колосате жито, мов перемитий ячмінь, червоне просо, гречку, а найкраще — пшеницю та арнаутку; за нив'ям, по долинах, квітчастими килимами послались луки смачної трави — високого та дрібного пирію, пересипаного самоцвітним камінням — розмаїтими польовими квітками; далі за луками густий ліс тішить вам очі зеленим листом якогось надзвичайного кольору... Ось під селом і річка протічна — добрі водопої для людей і для скоту; ось і млини на річці без одпочинку мелють весну й зиму, все літо й осінь; тут же недалечко й рибний ставок, де кишма кишить всяка рибина: довжелезні зубаті щуки, сизі лини, краснопері окуні, золотошкурі карасі, біла плотичка, чорні полискуваті в'юни... Навіть заросле очеретом та осікнягом болото — і те, мов нарошно, примостилося коло села: наче знало, що в безлісній стороні очеретом дахи вкривають, а з осікнягу плетуть матки, щоб затуляти зимою од морозу вікна та двері... Сказано — розкіш, привілля!..

А хто ж у цій розкоші купається?

Пан лається, що тепер хазяйства ніяк вести не можна, що з наймитами клопіт та лихо, що щоденні робітники тільки стережуть того, коли б швидше вечір та гроші, а за роботу байдуже їм... що свої, красноярці, мов подуріли!.. Де ж пак? За десять верстов ідуть до жида з шостого снопа заробляти або косять і жнуть йому даром за проценти; а в пана — колись свого пана! — затяглись в одну шкуру — за четвертий не заманеш. Не тільки просьби не послуха — говорити не хоче, мов йому, хамовому кодлові, язики поодбирало! Стрінеться з паном — шапки не скине, голови не нахилить, наче вона від того з плечей би спала!.. А шкоди та капості скільки?.. В саду посадили кущі хорошої рожі. На ранок ні кущика не осталось: все те, наче свині, повиривали й порозкидали не знать де!.. Садовину береже пан, як свого ока: тільки й утішки тепер, що в садку копається... Отже, дивись, одвернувся кудись садовник — малі хлопці зелепушки обнесли! Увечері ввесь садок обходили: дерево ціле, що бог уродив — ціле... А на ранок там гілка на панні-груші обламана; там яблуня-путивка розчахнута; тут персики зеленими обнесено...

Сказано — хоч не живи в селі! А за селом?.. Там уорались у нивку; там спасли пшеницю; тут витолочили ріпак, вибили клевер... Хоч кидай батьківщину та в службу йди!

Селяни собі бідкаються... До Лейби погано було, а тепер ще гірше. Пан, бувало, затнеться: ні вимолиш, ні випросиш! Зате в пана який догляд?.. Чи сяк, чи так, а все-таки поживишся... І воно якось жилось! Тепер Лейба прибрав усе до своїх лап... У Лейби, правда, все можна — аби гроші! Заплати та й поживай на здоров'я... А де тепер ті гроші? Що тепер ті гроші? Колись, було, на копійку більше купиш, ніж тепер на гривню... А оплатків тепер скільки!.. Колись, було, заплатив одно подушне, та й живи... А тепер — і сюди дай, і туди плати, і за те внеси... А з чого його? як його?.. Наділи в кого й були — поменшали: землі не прибуває, люди плодяться... А в кого, як у красноярців, сирітські наділи?! З снопа заробиш — тільки що зиму прохарчуєшся, а їсти круглий год хочеться... Треба ж паші для скоту, треба ще й водопій... На красноярських горах колодязя не докопаєшся. А Лейба так положив: ніхто не смій скотини з річки напувати, не заплативши на рік: од вола — двох Кіп, од корівчини — семи-гривеника, од бузька — копу з шагом, а од овечки — сороківку... І не кажи йому нічого: заплати та й напувай! "Сам, — каже Лейба,— хоч усю річку випий, а товару напувати не смій!" І нічого ти з ним не подієш: сказав — як гвіздком прибив!.. Іноді так скотина реве, аж за серце хапа... Лейба на те не потурає: заплати перше, та тоді й напувай!.. На що вже гуси... де їм і жити, як не на воді?.. Та й вода під носом... Отже, й на гуси Лейба не вважає: бере своє! Хто має гусей, повинен об різдві принести Лейбі гусака чи гуску... А без того не випускай гусей на річку!.. І Лейба свого ніколи ні пропустить, ні подарує... Як павук за мухою, так він наглядає за своїм... Коли не з млинів, то з хати сторожке Лейбине око, знай, позирає, щоб ніхто нічим крихтою не поживився, не заплативши... Сказав Лейба: з ставка щоб товару не напували... І не думай!.. Лучиться — не вглядиш: скотина яка прискочить до ставка... Лейба зараз її за роги або за шию, та й плати викуп. Воно й викупу того небагато: од вола — сороківка, од корови — двадцятка, од вівці — гривня... Свиней тільки дуже не любив він: за кожну свиню, будь вона хоч поросятко, положив Лейба цілого коповика...

"Вони,— каже,— мені річку риють, прокляті!.." Частенько таки красноярські поросята оставались у Лейби без викупу. Як його за мале поросятко коповика дати?.. Одначе Лейба не дуже жалкував за те. Щонеділі Лейбина конячка везла в город на продаж всяку всячину, а з одної кучі, вистромивши гострі писки крізь пруття, хрюкали невеличкі поросята... Кажуть, либонь, Лейба добре торгував ними!

А проте й Лейба жаліється... Загатив греблю, вистроїв млини, заорендував ставок і річку,— доглядай тільки: буде прибуток і панові, і тобі... Та чи то ж Лейба жалкує праці? Не тільки вдень, і вночі!.. Він на млинах цілий тиждень днює й ночує... Не знають вони ні неділі, ні празника. Тільки під суботу ввечері спиняє Лейба млини, замикає, заслонює заставкою на лотоках воду і йде додому шабаш справляти... Цілу суботу млини спочивають разом із Лейбою, мов набираються сили на цілий тиждень... Отут уже й є яка шкода!

То заслонку одслонено — вода збігла; то лотоки землею забито — колесо не поворухнеться з міста: поки прочистить, млин стоїть...

Сидить оце Лейба в млині... Всі колеса пущені; всі ступи товчуть; всі валюші валять... Слухає Лейба шум, стукотню, гупання... Коли чує — заскреготав, мов зубами, вал, загарчали снасті... щось тріснуло, луснуло, як із пушки випалило... Лейба прожогом на греблю. Під колесо підкинута здоровенна дрючина з доброго бендюга, піймала якраз у крильця, перетрощила, перенівечила... Лагодь, Лейбо, колесо: знову час прогаюй!.. Як свого ока, стереже Лейба ставу. Аж і тут не без шкоди! То, дивись: плавають дохлі кошенята або червива собака; то береги осунені; то посеред річки, на отмілі, бугор землі насипано... і як воно і чим воно туди добралося?! Вже на що Лейба дивиться за човном! Оце, було, прикує до палі товстим ланцюгом: ну,— думає,— тут на очах ніхто його не візьме... Не вспів Лейба додому вранці сходить, богу помолиться, вертається на млини — плаває його човен по Красно-ярці запакощений, занівечений... А раз зовсім, було, украли того човна. Кинувся Лейба сюди-туди, питав сього-того — пропав човен, та й годі! Та вже щось через тиждень Лейбин наймит Пилип наглядів човна аж у болоті... Перетягнено

його крізь очерети, через непролазну трясовину на чисте плесо води та там і покинуто... Насилу добули звідтіль! Такий капосний народ! А часом грошей позичить! До строку ніколи не оддадуть; виправиш хіба через суд... А які тепер гроші... Пан за три годи вперед забрав та ще просить... Ну, що ж, він оддасть...

Одначе, хоч жаліється Лейба, а, видно, йому в Красноярці не лихо. Приїхав сюди просто Лейба, а став Лейба Оврамо-вич! То сам був у пана на Вовчій за прикажчика, а тепер завів своїх прикажчиків — Шльомку-жида і Гершка-жида... Оселилися вони у Красноярці, покупили крепацькі хатки та й служили Лейбі на млинах. Шльомка приймав та оддавав людям поміл, а Гершко як коваль дивився, щоб усе в млинах було ціле, а що треба — лагодив. Сам Лейба тільки порядкував на млинах, скуповував, як що привозили... Жінка Лейбина, Сурка, у будень стоїть за стойкою, продає таку саму вонючу горілку, як і на Вовчій, так само не доливає на палець,— зате тепер більше нічого й не знає. Наймичка Гапка варить їм їсти; доїть двох кіз; порається коло хазяйства; а сирота Пріся дивиться за дітьми... Оце в суботу натягне Сурка на себе шовкову юпку, кохту та й походжає по панському садку з купою жиденят, а ззаду них — Пріся... І жиденята приїхали сюди гнидяві та миршаві, а тепер такі довгі пейси позакохували, що аж бовтаються...

Та чому ж то Лейбі й не роздобріти? Млини його одпочивають, мовляв, тільки по суботах та на жидівських святках. Над тих млинів немає кращих на всю околицю. Борошно, як змелеш на красноярських млинах, таке м'яке та чисте — не сіявши, не розчинявши, здається, можна їсти! Через те в Лейби на млинах, коли не приїдь, все завізно! Іноді люди стоять по три дні з возами... Лейба ще й тим вигодний жид, що він не бере одними грішми... За поміл бере одсипне: сім коряків тобі, восьмий Лейбі! Треба скотині паші, як бува завізно — Лейба й за пашу візьме не грішми, а бере яйця, курей, утят, гусей... Часом, коли нема чого, Лейба й кожуха чи кожушанку прийме.

Розстараєшся грошей — викупиш; не розстараєшся до строку — у Лейби зостанеться... Все одно Лейбина коняка щонеділі везе в город на

продаж всяку всячину; повезе вона й одежину разом із живністю!.. А молока того скільки в Лейби, хоч і корів не держить! Кожна молодиця од рота малої дитини одірве та Лейбі понесе... Здається, у молоці, що поназносять йому, можна б купатись! Лейба охочий до молока: наймичка Гапка перероблює його в масло... Всі в городі хвалять красноярське масло — таке смачне! А в Лейби його — діжки невиводні... На щастя Лейбине, придались рибні панський ставок і річка... Ловись, рибко, велика й маленька,— бери дідько Грицька і Омелька!.. Не дурно про жидів кажуть, що вони вміють з павутини гроші робити...

А Грицько Коваль каже: "Тому вони добрі ковалі, що вміють павутинню людям очі засновувати". Та Грицька того тільки послухай!

Над мертвим Хведором раяв людям радіти: а ледве живу Уляну взяв до себе в хату, одходив од гарячки й не пустив ні в Яреськи до лихого роду, ні в найми в город.

— Куди ти підеш, кумо? Щоб рід із хати витурив? Чи тобі ж ті найми не стали в знаки? Сиди та не рипайся!.. Хати моєї не перележиш, а на харч сама собі заробиш...

— Та, може ж, Хвесьці тісно буде...— Уляна йому.

— Бридня!.. Я тобі так, кумо, скажу: якби люди не вважали одно на одного, то самі б себе давно поїли...

— Оставайся у нас, Уляно,— вставила Хвеська,— якось житимемо.

— Спасибі вам... дай, боже, здоров'я! — сказала Уляна й заплакала.

Так вона з того часу й оселилась у Грицьковій хаті, поки лиха година не вигнала з хати і самого Грицька, і всю сім'ю.

Зима якось придалася снігова та холодна. Снігу ввалило вище колін. Морозами стягло, скрутило, утрамбувало, як кригу... Невеличкі хатки замело, забило, під саму стріху кучугури снігу понавертало.

Це ж ще отак на горі. А в яру на річці так снігом завалило, що ледве-ледве красноярці добилися, щоб ополонку прорубати.

— Оце зима! — жаліються селяни.— Ще такої довгої та лютої й не зазнаєм... Мороз так і преться в хату!..

— Що зима! — Грицько на те.— Од морозу оборонишся... А от що весна покаже?!

— Що ж вона, Грицьку покаже? — піддразнює хтось.

— А те... що красноярці — дурні!.. Самі на себе греблю загатили... От що!

— Якби не було, Грицьку, греблі, то не було б і млинів.

— А кат їх бери!.. Що вони вас — годують?.. Глядіть лишень, щоб вони не нагодували вас так, що з душі буде вернути!

— Тоді ж то те й буде...

— Побачите, після такої зими що вода скаже: живцем душі забере!

— Та що ж, Грицьку? Ти сам казав, що на тім світі краще... Чи за водою, чи під водою — все одно!..

Зиму додержало до самого благовіщення 4, а там зразу й пустило... Як заграло ясне сонце на весну, як стало припікати, потекли з гір снігові ріки, виповнило ущерть Краснояр-ку. Незабаром вода вийшла з берегів і,

шукаючи собі проходу, кинулася на людські городи. Горобця з дому вигнала; Педь-ченків город підлила; Свирида Косого залила. А Грицька Коваля, як крайнього з берега, захопила в хаті з сім'єю вночі та насилу з душею випустила... Вони хату кинули, двері замкнули, а самі опівночі впросились до сусіди... До світу хату їх вода кругом поняла, уся призьба підмочена, повні сіни — хоч човном плавай... от-от у хату через вікна прорветься!.. А кузню Грицькову з ковальськими причандалами знесло водою аж у болото й перекинуло... Все Грицькове добро поплило за водою! Наробила та вода шкоди на селі, а ще більше за селом. Остання надія красноярців, їхні невеличкі підмети вода ровами порізала, гній порозносила, піском та глиною позмулила...

— А що? Не я казав? — гукає Грицько на громаду.— Діждалися!!

Громада загула — та до Лейби.

— Отак ти нас підвів, бісів сину! Так обійшов?! Через твою греблю нам тепер життя немає...

— Цом немає! Адзе зеліпаєте, як сказені!

— Сказись ти сам! — гарячиться Грицько.

— Ну?.. Цого ти лаєсся?.. свиню!

— Та ні, Лейбо!.. Ти глянь на той бік,— перебиває лайку старий сивий дід, показуючи рукою через греблю.— Бач?..

— Сцо там бацити!!

— Бач, що вода наробила?.. Адже ж усі берегові двори підтопила... Людей з хати повигонила...

— Хіба я винен? Цого ви до мене пристали з тою водою? Сцо я їй скажу: не розмивай! то вона мене послуха!!

— Так же через твою, Лейбо, греблю вода! Не було греблі — ми цього ніколи не знали... За дідів-прадідів не знали... А зими які були!

— І цого тая гребля вас так доскуля?

— Та як же не дошкуля, коли вона наше добро топить... на людські душі посягає...

— Ну, а я цим винен? Я греблю наймаю... панові гросі плацу... мені селяни гросей не вернуть...

— То як це: тобі, бісів жиде, гроші дорожчі, ніж людські душі? — кричить Грицько, сікаючись до Лейби.

— Насцо мені васі дусі? Одцепись од мене, п'янюго!..

— Щоб тебе кров гаряча попопила, як ти п'єш нашу! — скрикнув Грицько і, сплюнувши, одійшов од жида.

— Не дузе лис крици! Бо сцоб за язик не повісили! Чуєш? — послав той навздогінці.

Так громада як прийшла до Лейби, так і вернулась ні з чим.

— То це так і подарувать жидові? — гукав Грицько.

— А що ж ти з ним зробиш?

— Як що? Хай нам заплатить за нашу шкоду!

— Дожидай: однак Лейба щедрий на гроші.

— Як я бачу, то Лейба ще дурний: чому він вас замість хворосту не загатить на греблю?!

— Толкуй, Грицьку!..

— Як знаєте... А я піду до мирового. Я йому, пархатому жидові, свого не подарую...

І знову, діждавши неділі, пішов Грицько в город до того самого "смішного пана", що ходив двадцять років назад. І той пан, і Грицько тоді були кремезними чоловіками, при силі, при здоров'ї, тепер поробилися вже старими дідами... І в Грицька на голові, як на долоні, і в "смішного пана" не краще... Грицько носив довгі, тепер зовсім сиві вуси, а колись голо бритий пан, покинувши службу, закохав собі сиву бороду, вуси й виглядав зовсім пасічником-дідом. Нудьгуючи без казенної роботи, він тинявся в себе по городу, ходив під лавки балакати з купцями та міщанами, носив у боковому кармані свіжі получені газети і хвалився кожному новиною, невважа-ючи на те, чи слухав, чи ні той, кому він розказував, або іноді й читав газетні небилиці... Він сам гаразд не знав, де себе пристроїти, де подіти... Коло хазяйства йому було нудно; коло пасіки — моторошно... Він став церковним старостою в тюрмі, ходив туди кожен день, не дивлячись на те, що служби не було... Іноді забалакувався з смотрителем; часом — з арештантами, аби як промаятися до обіду! Не вдовольнившись тюрмою, на останніх городських виборах він у третім розряді попав у гласні, вибраний козаками та міщанами... У думі вів велику баталію з жидівськими верховодами, допікав їх то тим, то сим, припирав до стіни "городовим положе-нієм" і став прозиватись за те "законником", як на базарі прозивався "смішним паном". До цього-то "законника" й удався тепер Грицько. Розказав йому про свою пригоду, про жида, просив порадити — чи судитися йому, чи ні. "Законник", колись сам замолоду гарячий, загарячився й тепер, написав мировому жалобу, сам підписав її за неграмотного Грицька й раяв тому не миритися з жидом інакше, як

тільки на тім, щоб той йому вистроїв нову кузню й купив усі ковальські причандали. Подав Грицько ту жалобу, а через тиждень і рішенець вислухав: так як, мов, вода знесла Грицькову кузню не по вині жида Лейби, то Грицькові "одказать"; "взискать" з нього десять карбованців "судебних іздержек"... Жалівся Грицько в мировий з'їзд — і там те саме...

— Ну! покурив з мене?..— докоряв його жид Лейба, вийшовши з суду.

— Хіба з жида покуриш? Який у нас суд? Вас, чортових синів, якби зовсім викурить, тоді б хіба людям полегшало!.. І за десятину вас не візьме, проклятих!

— Якби бог дурного цоловіка слухав, весь би товар подох!

— Та хоч би й подох такий товар, як жиди... шкоди б не було!..— гарячився Грицько.

Одначе йому було неначе чого соромно перед Лейбою. Він потяг од нього геть, та не пішов додому, а прямо на кузні.

Там його, як і колись, стріли давні товариші-ковалі. Розказав їм Грицько про своє лихо, про суд і про "судебні здерж-ки", ходили вони в шинок запивати Грицькове горе й раяли перебиратись на кузні в город, бо що ж він тепер за коваль без кузні?!

— Збирайся, стара, в город,— вернувшись, каже Грицько.

— Оце! З якої речі? — Хвеська здивувалась.

— А що ж я тут робитиму? На сковороді в тебе плескатиму молотком? Та й тої чорт-ма: може, вже з хати винесло водою...

— Господи! Ми зроду не жили в городі.— Хвеська скривилась і трохи не плакала.— А тепер, на старість, довелось по чужих хатах тинятись...

— То як хоч... Про мене хоч і тут оставайся. А мені не сидіть же зложивши руки!

Поміркувавши ще трохи, то й порішили, що Грицько стане на кузнях у городі, а Хвеська з Уляною зостануться у Красноярці.

VI

Хто не знає наших лівобережних городів: Лохвиці, Миргорода, Хорола, Гадяча, Лебедина, Кролевця, колись славного, а тепер всіми забутого Батурина ?.. Обійдені залізними дорогами, притулені по закутках, ці городи ще й досі вдають із себе великі села, тільки трохи примазані городським миром... Такий самий і город Голоп'ятий — колись полковниче село Голоп'яте. Розляглось воно по обидва боки гнилої річки, котра перерізувала його вподовж на дві нерівні половини. Одна, городська, звалась Горою. Друга, за мостом, далеко більша, прозивалась Подолом. На Горі серед великої базарної площі стояв мурований собор, построений козачим полковником — "строителем і благодітелем храма сего". У правому притворі він був і похований. Кругом площу обліпили будинки заможніших панів та жидів. А так недалечко набік від собору тяглось у два ряди бодай чи не з сотня лавок та магазинів. Тут був і винний погріб купця Синиці, переверненого в Синицина; була дуже добра лавка з красним товаром купця Веретенникова, була бакалійна Тетері, що чи не зумів, чи не схотів доточити свого прізвища... Все це в "панському ряду", поруч із лавками з усякою всячиною... Назаді, у другім ряду, примостилися крамниці з мішаним крамом голо-п'ятських міщан. Чого там тільки не було! Гвіздки лежали поруч із салом; олія — поруч із шкурами; шлейки та оброті, що виплітали старці з решета, висіли на самих дверях над бочонками доброго й возового дьогтю. Між двома рядами лавок, посередині, підіславши на голій землі рогожки, торгували міщанки бубликами, свининою, огородиною; тут же стояли з кучами курей та качок перекупки й сіпали прохожих за поли, щоб тільки

продати. Окрім площі, на Горі було ще три вулиці — хоч дуже широкі, та недовгі. Там жили чиновники мішма з крамарями. Тут примостився мировий суд, і земська управа, і нова городська дума... Як хазяїн города, вона містилась якраз на головній улиці й причепурила її трохи. По обидва боки вулиці положені були дощані пішоходи, а з одного боку поставлені ліхтарі... Правда, ліхтарі ті запалювались тільки тоді, як або губернатор, або хто з губернських чиновників приїздив у город, а все ж таки — хай наших знають — і Голоп'ятий мав "освіщеніє"... Другі дві вулиці не сподобились такої честі; там, так само як і в старовину, замість ліхтарів світили великі калюжі, де щодня, рано й вечір, грала своя музика — квакали сірі й зелені жаби... Як видно, не дуже перемінили Гору ні нові порядки, ні нова поведенція...

Самий кращий будинок у городі була тюрма, та й та, мабуть, щоб не знатися з цим гнилим містом, вилізла аж геть за город. Це ж так виглядала Гора, а Подол дивився чисто по-старосвітському. Він ніби зовсім відрізнявся від Гори широкою річкою і, якби не перекинутий через неї міст, мабуть би, так ні в чім і не сходився з Горою. Річка була хоч широка, та гнила. Посеред неї, коло мосту, плавали свійські гуси, утята; трохи далі йшли непролазні плави, покриті високим очеретом та осікнягом... Між очеретами на чистих плесах пурхали дикі качки, норки, курочки... Бери рушницю, собаку та й на охоту серед города — як на озері... За річкою, на горбі, примостилась Троїцька церква, вистроєна не дуже давно самими парафіянами. Увесь Подол тоне в саду, як у раї.

Там найбільше живе козаків та міщан. Одні з них коло хліборобства пораються, другі ремісникують. Скільки тут шевців, кравців, ткачів, кушнірів, кожем'яків, ковалів!.. Поміж їх біленькими хаточками де-не-де витикається й справжній будинок: там живе або який одставний панок, що, вислуживши пенсію, заховався в затишку вік доживати, або просто полупанки, що зроду не нюхали ні пороху, ні чорнила, а порались коло хазяйства, посилали паровиці у Крим по сіль чи на Дін по рибу та з того й хліб їли... За цариною, на вигоні, стояв цілий рядок чорних кузень, немов які чорні страховища, що стерегли Подол од дикого звіра, що часом зимою таки забігав сюди провідати хліви та кошари... Чи устерегли вони

Подол од лісового звіра, чи ні, а подоляни добре знали, що не встерегли від свого хатнього шашеля — од шинкарів, котрі, не знати коли і як, поналазили таки й на Подол і позаводили на кожній улиці по шинку, а на декотрих — по два та по три... Не злякавшися страшних кузень, на самім вигоні примостилася шинкарка Галька: утомившись, ковалі ходять до неї "сили підкріпляти"...

На тих ото кузнях пристав тепер за товариша Грицько Коваль. Він умовився з товаришем робити вкупі, а заробітки ділити натроє: товаришеві дві частини — за працю й за кузню, Грицькові — третя. Роботи вони мали уволю, аби справилися. Город був дуже хліборобський: тому треба чересла наставити, другому — лемеша; цьому назубити борону, тому полагодити сокиру, долото, свердла... Сказано — як у селі!.. Гарне собі місце вибрали голоп'ятські кузні! Хто йде або їде в город чи з города, не минає їх... Примощені саме над великим шляхом, вони справді були голоп'ятськими вартовими. Сюди виходили, ледве стане на світ благословитися, перекупки з города навперейми селянам, що везли туди гусей, курей, яйця, рибу, всяку живність... Підстерігши здалеки приїжджого, вони кидалися до його воза зо всіх боків; кожна тягла що тільки не зарве; на ходу торгувала і, сама положивши ціну, брала волів за налигач та й поганяла до себе у двір. Іноді, було, за те зчиниться така сварка — трохи не до бійки доходить! Бо сюди ж таки вибігали й наші міщанки — торговки з кошиками та з корзинками і часом заводились з перекупками... Тут же зараз недалеко від кузень була й царина, загороджена низенькою ліскою з новими хрещатими воротами. За ними стояв курінь, а в курені жив столітній дід Михайло, що стеріг царину. Сюди, до царини, з весни кожного року вигонили люди корів у черідку, овець та кіз в отару, молодих телят на вигін... Зараз за вигоном починалися поля, поділені на три руки. Щороку дві руки йшло під посів всякого хліба, а третя — в толоку. Руки щороку мінялися: коли одна одпочивала під толокою, друга переміняла її другого... Хазяями всього того поля були голоп'ятські панки, козаки та міщани. Вони не дуже любили міняти свої старосвітські звичаї, як не міняли волів та коней. Батьківська триполиця ще довго буде для них хліборобським звичаєм. Не поламав того звичаю і Гура, що купив серед людського нив'я десятин

двісті поля, окопав його неглибоким ровом і не хотів свого ступня попускати в толоку. Невважаючи на те, крамарські кози та корови паслися в одній черідці й отарі з селянськими. Вся громада горожан наймала черідника й вівчаря; кожен платив їм од голови скотини, давав на харч хліба та й випасував своє добро на громадській толоці... Так завелось здавна, так тяг-лось до останнього часу.

Одначе весна того року принесла і в Голоп'ятий багато новини. Не знати відкіля і як стала прокидатись чутка: жидів велено бити!.. І де взялась ота чутка — господь його знає... Сказано — як з неба впала.

Оце на базар з'їдуться люди з містечок та з сіл. Не вспів ще хто возом стати, аж гульк!..

— Чули новину?

— Яку?..

— Та вже ж одну: жидів велено викурювать!

— Чим — ладаном чи сіркою?

— Мабуть, сіркою...

— Дав би господь швидше!.. Вже б ми тоді нового ставника у свою Тройцю поставили,— каже голоп'ятський міща-нин-парубок.

Вертаються люди з базару, спродавшись. Спинили волів коло кузень. Одні пішли до Гальки могоричу пити за добру виручку; другі — в кузні до ковалів свердла полагодити, долото насталити... Біля кузні, де Грицько робив, як самої крайньої, стоїть купка народу.

— Чули?..

— Вже, кажуть, у Ромні своїх пом'яли...

— Еге ж... кажуть, либонь, і в Хоролі...

— А ви своїх коли? — питає хтось із приїжджих у ковалів...

— Та ми ще не знаємо, як за своїх взятись...

— Як?.. Ось як!..— скрикнув Грицько й зо всього розмаху так ужарив молотком по червоно розжареній залізяці, що та розскочилась надвоє...

— Отак добре! — підхвалюють Грицька чоловіки, усміхаючись...

Ішла вже п'ята неділя після пасхи. Люди зовсім обсіялись. Ярина піднялась вгору по кісточки — зелена та густа, як щітка. На толоці паслась череда корів та бузівків, велика отара овець та кіз; на вигін, за царину, телят вигонили. Весь товар з города попасали разом, не розбираючи, де християнське, де жидівське...

Коли це по городу рознеслась чутка, що, либонь би то, "смішний пан", зговорившись з гласними та міщанами, подали в думу таку бумагу, щоб жиди платили в городську касу особливу плату за те, що їхні корови та кози пасуться на громадській толоці. Розбудила та чутка сонне місто: скрізь тільки й мови, тільки й речі що про толоку та про плату

— Як зе це мозна, Іван Васильовиц? — вдарились вони до "законника".— Хіба ми не такі городяни, як ви?!

— Авжеж, не такі! — на те їм "законник".— Ми своє поле маємо — то наша й толока... Ми чередникові платимо од голови за попас — наша худоба й пасеться. А ви скоту держите стільки, як і ми, а землі у вас ні ступня...

— То ми заплатимо цередникові...

— Та то за попас... А за толоку?..

— Хто за толоку платить?.. Де це видано, щоб за толоку платили?

— Як хто?.. А он Гура?.. Окопав рівчаком своє поле, то хоч воно серед толоки, хоч ні — хай туди вскочить яка скотина... Він же зараз — штраф!

— Ну! Цього йому стояло ті рови покопати...

— А бач! Як він свого поля — то й не пускає даром, а ми своє — так і оддавай для жидівських кіз!.. Яка ж це правда, га? Або Лейба Оврамович у Красноярці?.. За воду бере та ще й людей топить, добро їх переводить... А нам за свою толоку не можна взяти?..

— Слухайте, Іван Васильовиц... Цього ви на нас узлились так?.. Ну... хай узе музва!.. Музик зроду яврея не любить... А ви — цоловік письменний, розумний... Цього ви проти нас ідете?.. Та оце під такий лихий цас... Не дай бозе — і у нас погром піде!..

— А що правда, то не гріх!

— То вам миле насе нещастя?..

— Та господь з вами! Про мене хоч ви вдесятеро станьте щасливі!.. Тільки треба по правді!

— Яка то правда?.. Зцо то за правда? Думаєте, як вас вибрали подоляни, то взе ви музикові готові й дусу оддати...

— То я ж не про одних подолян клопочу: город у нас бідний, збори великі, трати ще більші. Плата за толоку все-таки у помочі стане...

— Побачимо ще, хто ту плату збиратиме... Як дума сказе! Незабаром зібралась городська дума. Як "законник" не

розпинався "за правду", як докладно не розводив, що за толоку з жидів слід особливу плату брати, нічого не помогло!

Пішло діло на голоси, та з тридцяти шести тільки дванадцять за нього!..

— То цебто так дурно жидівським коровам та козам і пастись у нашій черідці, на нашій толоці? — пристають до "законника" подоляни.

— А що ж ви зробите? Сказала дума: "дурно"... Хай пасуться!..

— То вони, прокляті пархи, напросили гласних... А ще християни, прости господи... Чортам душу продали...

— А я вам сказав перед виборами: вибирайте з розщо-том... не слухали!.. От тепер і цяцяйтесь із своїми гласними...

— Чого з ними цяцькаться? — гарячиться Грицько Коваль.— Хіба те поле їх?..

— Так же не можна, Грицьку, коли дума постановила.

— Брехня!.. Якби на мене, я б ні одної жидівської корови й кози в черідку не пустив... Хай пасуть де хочуть, аби не на вашій толоці...

Подоляни ще погомоніли трохи та й розійшлись.

На другий день вранці жидівські наймички повиганяли до череди корів, до отари кіз... На воротях, у царині, стояло душ з десять подолян, поставили коло себе чередника й вівчаря та не пропустили крізь ворота

ні одної жидівської скотини. Так жидівський товар і остався в городі та й бродив по всіх улицях, аж поки хазяї не побачили — не позаганяли в двори. Одначе кіз довго не вдержиш дома: через тини та через перелази вони поперескакували на вулицю й пішли никати по городу, щипати попідтинню спориш, кропиву, коров'яки, обчухрувати гілки, що повитикались на вулицю, навіть обгризати тини, заплетені свіжою лозою...

Сказано: коза їсть, що захопить — не те, що корова. Не диво, що опівдні по цілому городу стояв страшний рев голодного товару... Сіна в жидів і в заводі нема — тільки для коней, а корови цілий божий день дома... Жиди не видержали. Позалигували корівчини за роги та й водили попід тини, щоб хоч душу проквасила божа скотина.

Ніч все те прикрила й угамувала. На ранок знову вигонили до царини наймички жидівських корів та кіз — і знову їх вертали ковалі додому, назад у город, і знову стояв рев голодної худоби над городом...

Назавтра св. Юрія6. Подоляни поспішають вигнати скот до схід сонця на "Юрову росу", бо, кажуть, як захопить това-ряка трави з тієї роси, то буде гладка й здорова. Череда й отара в той день рушила з царини до схід сонця. Жидівських корів та кіз наймички чомусь не повигонили...

Не вспіло сонце підбитись — вже троїцький батюшка, отець Петро, дзвонив до церкви, щоб зарані службу одпра-вити та й іти хресним ходом на поле криниці святити, свяченою водою хліба кропити. На Юрія у нас парубоцьке свято, як на Купала дівоцьке. Того дня парубки щороку ставлять у тройці перед престольною іконою нового ставника. Гроші на те парубоцтво збирає з свого ж таки товариства в парубоцьку касу. Ніхто з парубків не стане на вулицю ходити без того, щоб його не прийняла парубоцька громада. На Юрія ото, саме перед улицями, і буває прийом хлопців у громаду, як тих некрут у службу... Той, хто має пристати до громади, повинен внести в парубоцьку касу, "на ставника", скільки положить громада; а як освятять у полі криницю, новобранці "справляють прийом" — ставлять могорич товариству. З того часу

хлопець має право виходити на вулицю: товариство його рахує за свого й оступається, де треба.

До Юрія, кажуть, б'ють дурня, а після Юрія й розумного. Така хліборобська приказка. А вийшла вона з того, що до Юрія скотину можна попасти де хочеш — чи на толоці, чи на ярині, чи на озимині... А після того, як покропили свяченою водою хліба на Юрія, товар можна вигонити тільки на толоку. Хто запустить на ниву — то вже спаш. За спаш тепер беруть штраф, а колись нічого того не знали... А як піймався після Юрія у спаші, наб'ють тобі добре шию, намнуть чуба — та й годі!..

Подоляни, мовляв, хоч помазались городським миром, а все-таки не кидали старосвітських звичаїв. Після одправи на Юрія позбирали вони корогви, ікони, позапалювали воскові свічки і з своїм батюшкою, отцем Петром, вийшли на поле. Попереду "процесії" парубоцький отаман ніс запалений ставник — вимережану золотом велику воскову свічку з добру оглоблю завтовшки і заввишки... Кругом отамана оступило товариство, повбиране в нові ягнячі свитки; з розстебнутих грудей виглядали мережані та шиті сорочки; в руках — високі чорні, а більше сиві шапки... За парубоцтвом ішов батюшка посеред купи старих дідів і літніх чоловіків із запаленими свічками в руках... На роздоріжжі у Красноярку й Яреськи, саме в балці, примостилась "парубоцька криниця". З неглибоко прокопаної ямки ринула чиста холодна вода, виповняла ущерть виложену каменем цямрину і через верх слі-зилась узеньким рівчачком геть-геть у балку, аж у саме широке й чисте озеро...

Над криницею стояв високий дубовий хрест, поставлений коштом парубоцької громади; тільки вершечок того хреста виднівся з роздоріжжя... Гарне, веселе місце! Там ото й стала "процесія". Одслужили молебень. Посвятили криницю. Пішли окроплювати святою водою зелені жита, пшениці, вівса та ячмені... Щира хліборобська молитва неслась за добрий урожай, зливаючись докупи з давньою церковною піснею про "плодородіє землі"... Окропивши поля, "процесія" верталась назад у Голоп'ятий, тільки вже далеко рідша... Все парубоцтво осталось на полі — один отаман поніс до церкви парубоцький ставник.

Незабаром вернувся й отаман, бо без нього не можна "прийому справляти". Недалечко від криниці, вибравши зелений горбок, пристала парубоцька громада. Отаман кинув свого кийка перший і грізно сів на зелену мураву. За ним і кругом розмістилось товариство. Десь узявся боклаг горілки; хтось виймає з торби рівно порізані шматки свяченої паски, печене порося й ягня, крашанки. Починається

"прийом". Той, кого приймають, частує товариство горілкою. Отаману — перша чарка; новобранцеві — друга...

— Дай же боже, Якиме, щоб тебе дівчата любили,— бажає отаман.

— Та щоночі, щовечора на вулицю ходили! — докінчує громадський касир.

— Дай боже! — кланяється новобранець. Обійшовши по чарці все товариство, новобранець передає

боклаг отаманові. Той починає наливати й обходити.

— Роди, боже, жито, пшеницю і всяку пашницю!

— Подай, господи! — одказала в один голос громада. Сонечко вже геть-геть посеред неба — звисока обливає

нив'я гарячим блискучим світлом; нив'я зеленіє, як рута, аж усміхається. Вітерець притаївся — не дише, не поворухнеться... Страва вже поїдена, горілка випита. Парубоцтво розляглось на свитках — ніжить своє бурлацьке тіло проти теплого весіннього сонця. Дехто потяг на нив'я — розлігся на обніжку між пшеницею й житом... Он хтось качається по пшениці на всі чотири боки: то "новобранці" викачують собі здоров'я на юровій росі...

До озера пригнали на водопій отару й череду. З горбика отаманові видко як на долоні... "Чом же вони не весь товар пригнали,— думає він, приглядаючися.— Он геть оддалеки на ланах з житом пасеться друга черідка... Де вона взялась у нас? Чия вона?..— думає він далі.— Може, то жиди своїх повиганяли?.. Сьогодні наша череда вийшла за царину ще до схід сонця: жидівської корови й кози ні одної не було!.."

— Братця! Чия то череда пасеться? — питав він, підводячись.

— Де?

— А он на ланах з житом?..

— А справді!.. Ходім чередників спитаємо.— Купа парубків підвелась і за отаманом пішла до озера.

— То чий товар пасеться? — питають своїх чередників.

— Жидівський... То вони свого чередника наняли...

— Бач, іродове кодло! Коли так не можна, воно он як приміряється... Та ні! не діждеш!.. Хлопці! — гукнув отаман.— Ану, жидівську череду киями з толоки!..

Спотикаючись по ріллі, кинулися парубки до черідки, зігнали киями з толоки, поперли шляхом у город... Піднялась страшенна курява; наче сірий туман гнався за черідкою, підіймаючись із землі аж до хмари. Корови несамовито ревли; кози на всі голоси мекали... А хлопці як прийнялись до них із киями на толоці та перли без перепочинку аж у город... Почули жиди. Повалив цілий кагал з Гори на Подол до самої царини... Парубки товар у город гонять; а жиди, піднявши вгору обидві руки, завертають за царину... та й зчепилися!.. Один величезний жидюга з довгою червоною бородою висмикнув кілок з ліски та й уцідив ним

парубка... Той так і присів: кров з голови бризнула, об'юшила лице, лилась і мішалась з білим піском... Ковалі перші угляділи...

— Хлопці!., хлопці!..— прискочили,— чоловіка вбито!.. Рятуйте!..

Парубоцький отаман з двома товаришами підскочили до парубка — то був той саме "новобранець", що тільки сьогодні прийняли в громаду. Він лежав на піску; кров з голови заливала все лице й чорною калюжею обтікала кругом його... Отаман підвів товариша. Другий парубок скинув з шиї червону хустку, намочив у відрі з водою, приложив до закривавленої голови... "Новобранець" лупнув очима, став приходити до пам'яті.

Десь узявся Грицько Коваль, наче з-під землі вискочив.

— Хлопці!.. Жиди наших б'ють? Кийками їх, прокляту невіру!..

Він вихопив в одного парубка кийок і прожогом кинувся на жидів. Парубки за ним... Жиди бачать, що непереливки, та, попідбиравши поли, тільки видно, подрали з Подолу на Гору...

— Бач, іродове кодло!.. Хіба йому душа християнська стоїть що? — гукає на весь майдан Грицько.

— Парубкові голову розвалив...

— Ох! — важко зітхнув той...— Оце уцідив, чортова невіра...

Товариші підхопили його під руки, повели насупроти в шинок.

Грицько навперейми ускочив туди перший.

— Галько! Сип, суча дочко, горілки: бояри йдуть! — гукнув він.

Шинкарка переляканими очима дивилась на розхристаного Грицька: вона з вікна бачила, що коїлось у царині.

— Які бояри?.. Чого вони йдуть? — забубнила вона, затрясшись.

— Сип, кажу, швидше... а то вікна поб'ю!..

І, не діждавшись, поки Галька всипле, Грицько підскочив до вікна, тарахнув обома кулаками з розмаху... Шибки брязнули... посипалися... рямина впала на приспу... Грицько висунув голову.

— Сюди, хлопці!., сюди!..— гукає він.— Галька нас даровою попоштує...

Ціла сотня парубків, чоловіків, хлопців, навіть невеличких хлопчиків підступила до шинку. Парубки увійшли в хату

Галька на смерть перелякалась — покинула все та другими дверима шморгнула з шинку.

— Гуляй, братця! — гукає Грицько.— Галька припору-чила почастувати добрих молодців!..

— Добре, дядьку! Покуштуємо хоч раз дарової Галь-чиної...

Грицько вже стояв за стойкою, наливав кожному по чвертці. Хто хотів,— підходив, випивав, спльовував і одходив...

— Хто ще хоче? Хто зо мною вип'є? — викрикує Грицько.

— Я, дядьку,— каже парубоцький отаман, здоровий, плечистий парубок.

— Ну, будьмо здорові!.. Щоб наші жиди сконали, як нам горілки придбали!

— Дай боже!

— А тепер — шабаш! — гукнув Грицько.— За роботу час. Викурюй свиняче вухо!..

Чвертка з громом полетіла з-за стойки, впала на дощаний діл, зігнулась... Грицько повернувся до сорокової бочки, одкрутив чопа — полилась додолу горілка...

— Дядьку! дядьку Грицьку! Невже таке добро розливати?..

— Що? Яке добро? Жидівське?.. Ось йому!

Він одірвав мідного крана з бочки й пошпурив у вікно... Бряцнуло й друге вікно...

— Ану, хлопці!., допоможи!., допоможи!..— гукав він, перекидаючи стільці, ослінчики, стільчики...

— А де Оврамко спить? Де Оврамкові бебехи?..— питає отаман Грицька.

Той, не перестаючи трощити всячину, мовчки показав на кімнату.

Незабаром отаман шатнувся по кімнаті, добрався і до постелі, шпугнув у вічі товариству три великі подушки, витяг посеред хати здорову перину.

— Бач, яка довга — мов велика пані! — жартує хтось із перини.

— А давай її розчинимо!.. Хлопці!..— гукнув отаман.— Давай перину розчинимо... Ось-ось вона!.. Ось!..

Хлопці потовпились у кімнату, хтось вийняв складанець, почав пороти... Пух разом із порохом сипнув з перини у вічі.

— Неси її, братця, на вулицю!.. Тут очі запорошить... Два хлопці, взявши за краї, винесли перину з хати. Люди

трохи подалися назад.

— Тепер пускай!.. Пори її... Отак!., ще!., ще!.. Випускай, тепер випускай!..

Парубок струснув перину — пух полетів угору...

— Отак!.. Отак!..— приказує отаман.

— Це літній сніг пада,— жартує хтось.

— Ні!.. То чорти закурили...

— А я кажу: чи не жидівські то душі, полетіли до свого бога просить нам здоров'я?..

Всі зареготались... Незабаром пір'я та пух стало осідати униз — застилало землю, наче справді білим снігом. Через вікно чиясь дужа рука пошпурила самовар. Самовар ударився об землю, угнувся одним боком. Хтось зверху зацідив його кийком: самовар задзвенів, сплюснувся... За самоваром летіли поламані стільці, горшки, миски, одежа, чоботи... Все те билось, розривалось, топталось ногами.

Швидко в хаті нічого не осталось. Од Гальчиного шинку остались одні голі стіни з висадженими дверима й вікнами...

— Тепер, хлопці, далі! — гукає Грицько і кидається у другий бік, де жив жидівський кравець Шльомка.

Малі хлопці побили вже камінцями вікна; півпарубійка висаджує двері — ніяк не подаються...

— Постой, хлопче, постой! Я їх одчиню! — гукає Грицько, підбігаючи з пудовою гирею в руках.

Хлопець одхилився. Пудова гиря із свистом летить у двері... бубух!.. Затріщала дошка, одчахнулася... Грицько всередину просаджує руку, налапав засов... засов клацнув. Грицько штовхнув двері ногою... Двері одкинулися і вдарилися в стіну, аж глина посипалась... Забряжчали вікна... Залітали горшки, миски, тарілки, ламані стільці... Ось недошита жилетка з чорного оксамиту... Ось упав на голову хлопцеві довгополий ластиковий сюртук без одного рукава... Ось лежить і вельможна пані-перина... Малі хлопці кидаються на неї, випускають тельбухи... І знову завихрило пір'я та пух угору, і знову під хатою немов білий килим розіслано...

Так хлопці оббігали за приводом Грицька увесь Подол. Де тільки була жидівська хата — все в ній трощилось, билось, ламалось... Самі жиди хто їх зна де поділись — наче крізь землю провалились!

— Слухай, хлопці! перепочиньмо трохи — та й у город! — каже Грицько, присідаючи під одну хату на приспу.

Витяг він з кишені кисет, виймає люльку, витрушує на долоню останній тютюн...

— Шкода, що тут жиди тютюну не продають: треба в город іти.

— В городі, дядьку, панського покуримо...

— О-о! там покуримо!... там покуримо!... Там так покуримо, щоб аж чорти чихали... а жиди безвісти позабігали! Правда, хлопці?

— Правда, дядьку Грицьку! Правда!

— А вже ж вони й допекли мені, прокляті!.. Сказано — до живих печінок дозолили!..

Грицько вдарив себе в груди та й замовк. Люлька чаділа у нього в зубах; він мовчки смоктав її, спльовував. В одній розхристаній сорочці, в замазаних штанях, із зсунутою назад високою шапкою, з-під котрої виглядала кругла, мов кавун, голова, з сивими розкуйданими вусами, він здавався страшним розбишакою, отаманом між молодим товариством — парубками... Біля нього лежала пудова гиря, котра ще більше нагадувала про розбій... Коло нього й перед ним — його слухняне товариство... Хто сидів на приспі і їв ріжки, хто лущив горіхи, що понабирали в кишені, розбиваючи невеличку жидівську крамничку... Дехто курив люльку, присівши на підогнених ногах посеред ули-ці... Людей позбиралося з усіх боків, з усього Подолу... Старе й мале вилізло подивитися на таку несподівану дивовижу.

Аж ось хтось крикнув:

— Грицьку, москалі йдуть!..

— Де? — Грицько піднявся.

— Он з гори спускаються...

На горі справді блищали проти вечірнього сонця гострі штики: йшла купка москалів — чоловіка з сорок.

— Ге! Треба, хлопці, швидше діло кінчать!..

— Авжеж, треба...

— То за мною, хлопці! Через Хоменкові огороди, через садок...

Грицько підтюпцем побіг у бокову вулицю. На ходу стулив якось два пальці правої руки і свиснув... Так, мабуть, тільки свистів соловей-розбійник7, здалека подаючи звістку, що "руський дух" пахне! Хлопці бігом поспішали через городи; спотикалися по грядках, перескакували, де можна, через перелази; де не було — через тини — і манівцями вискочили прямо на базар.

Саме вечоріло. Сонце сідало за хмару червоне-червоне, поставивши три високі стовпи вгору... Всі жидівські лавки були позапирані,— тільки три лавки в панському ряду й торгували. То лавки хрещених купців: Синицина, Тетері й Веретенникова. На дверях стояли молоді прикажчики — покурювали папіроси. Сам Тетеря сидів на стільці й розмовляв розлігшися з "смішним паном", котрий йому про віщось так розказував, так розказував...

Грицько перше всіх кинувся в красний ряд.

— Господи, благослови! — сказав він, ужаривши пудовою гирею по замку... Іскри посипались: дужка одскочила, замок упав додолу...

Грицько ногою штовхнув у двері, ускочив у темну лавку й давай викидати надвір що не попадалось під руку... Ось летить кусок чорного сукна... Далі полетів кусок синього, червоного... Хлопці хватають червоне сукно, розбігаються в сторони... Сукно розвертається все далі та далі... Підбігає третій парубок, виймає складанець з кишені, чиркає те сукно де попало... Шматок перервали надвоє... Кожну половину рвуть на шматки... Кожен шматок деруть і вздовж, і впоперек. Ось те саме зробили з дорогим чорним оксамитом. Он деруть на довгі стьожки голубий саєт...

Малі хлопці прийнялися за хустки: оце вхопить, передере надвоє та й кине від себе геть... А Грицько — одно подає, одно подає!.. Лавка вичищена до ниточки...

— Рушай далі! — гукає Грицько, вийшовши з дверей. Хлопці рушили. Знову об замок гупнула пудова гиря;

знову замок покотився додолу...

— Полізай ще ти, хлопче! — порядкує Грицько. Крайній біля Грицька парубок одчиняє двері, входить

у лавку з хутрами. Ось незабаром полетіли з лавки на площу і шиті шуби, і нешиті хутра... Були там єнотові, вовчі, медвежі, лисячі, заячі, білячі, тхорячі... Ось вилітають, як сірі гуси, великі шапки; ось чисто жидівська шапка — рижа, висока: таку тільки рабин носить...

Все те хлопці підхоплюють, рвуть на шматки, топчуть ногами; деякі понадівали хутра волосом вверх... Он ведмідь танцює козачка; осьде вовк волочить по землі свою шкуру; там руда лисиця повихрює на всі боки хвостом... Глум, сміх, регіт... Незабаром і лавка з хутрами готова!

Ось уже виставлені двері в лавці з посудою. На площу шпурляють тарілки, миски, блюда, стакани, чашки, чайники, пляшки, чарки... Тріщить фаянс і фарфор; дзвенить хрупкий хрусталь; дзижчить тонке скло... Все те б'ється, ламається, товчеться і устелює площу черепками та хрустом...

Остання в цім ряді лавка — бляшана. Полетіли самовари, мідні тази, бляшані ванни, лампи, ліхтарі, друшляки, всяка кухонна посуда — сковороди, вафляниці, довгі залізні листи, чугунні золійники, великі й малі казани... Готова!

— А тепер, хлопці, у бакалійний ряд! — гукає Грицько. Він — попереду... В одній руці в нього великий мідний

таз, у другій — пудова гиря. Піднявши таз над головою, він раз по раз б'є в нього гирею: таз дзвенить, стогне, гуде... Поруч з ним іде парубоцький отаман, настромивши на високий рогач ту рижу лисичу шапку, що тільки рабин носить... Коло них цілий гурт парубків та хлопців із сковородами й тазами у руках — пристукують, приграють. Десь хтось і гармонію видрав — рипить вона на весь базар, хоче перекричати мідні тази, чугунні сковороди... А попереду всіх ведмедик, вовк і лисиця козачка витанцьовують... Сказано: мов та п'яна перезва ганяє по городу... А за нею людей — аж землі важко! Не тільки прості — повиходили пани й панії з панночками подивитись хоч раз на віку на те диво...

Дійшли до бакалійного ряду... Грицько й тут поблагословив замка гирею; ногою одіпхнув двері... Ось серед людей упала діжка з крупою — всі так і розскочились... Хтось підняв діжку вгору, кинув з розмаху об землю — діжка тріснула, обручі одскочили, крупа розсипалась. Мала дітвора розвертає її ногами, мов на печі у просі грається. Ось луснула й друга діжка, грузько впавши коло першої. Розсипалось з неї крупичате борошно — і його розстилає малеча босими ногами... Ось полетіли жестянки з конфетами, великі гоЛови сахару... Ось колотий сахар кусками, наче градом, устилає місце перед лавкою. Далі летять пачки чаю, свічок... і все те зверху приливає гірка олія, мішаючися з солодким медом.

— Москалі йдуть! — гукнув хтось. Люди оглянулись — та врозтіч!

— На сьогодні, братця, буде! — каже ухорканий Грицько, добігаючи до своєї кузні.

— Буде... буде, бо щоб ще москаль не спіймав: живцем не випустить, — одказують подільські парубки.

— А тепер — по домам, братця!.. Та щоб мені — нічичирк! — порядкує Грицько.

Швидко всі люди порозходились додому й розказували ще довго одно одному, хто робив що або бачив.

Опівночі з двору "законника" виходив цілий кагал жидів та жидівок з жиденятами: там вони переховувались од свого великого нещастя... По жидівських хатах заблищало світло і вже не потухало до світа. В городі стало глухо, тихо... Ні пісні, ні відгомону... Тільки на базарі собаки гризлись та валували...

На ранок Подол прокинувся ще зарані: мов вчорашнього дня й не було! Кожен приймавсь за свою щоденну роботу і робив її мовчки. Базару зовсім не було: нікому ні продавати, ні покупати... Тільки одні різницькі лавки й торгували. Жидівки ходили по дворах та стиха голосили. Жиди попід лавками, на руїнах, збирали, що зацілило, і зносили назад у свої лавки... Вид у них був вельми сумний, зажурений; очі горіли якимсь незвичайним огнем... Ними, здавалось, світилось якесь нелюдське терпіння синів грізного Єгови8 і разом визвірялась хижа помста...

Поліція ходила по всьому Подолу й розпитувала, хто вчора ходив жидів бити. Ніхто нікуди не ходив: всяк сидів дома!

— Скажіть, хто хоч вас піддрочував? — питав околодочний.

— Нікому нас піддрочувати, бо ми там не були!

— Та брешете! А хто ж то порозбивав лавки та шинки?.. Не духи ж святі з неба!..

— А господь його знає... Ми не знаємо: дома сиділи цілий вечір...

— То, може, чули, хто розказував?

— Нічого не чули... не знаєм!

Таке скоїлось у Голоп'ятому на Юрія — прийшлось якраз у неділю перед вшестям. У Красноярці Вознесенська церква, цебто у четвер там і храм. Грицько Коваль ще з великодня не був дома. От він на другий день після голоп'ятського погрому зібрався ранком та й пішов до себе в село — разом із жінкою та з Уляною побачитись і на храму побути.

— Що там у вас чутно? — розпитують його красноярці.

— А що... вчора й наших поколошмачили!

— Та дійшла вже й до нас чутка... Кажуть, либонь, і в Ромні...

— Кажуть, що дали й там перцю... А ваш Лейба не сподівається?

— Чого йому сподіватись?.. У нас народ плохий...

— Та видно... Нема дурнішого народу за красноярців...

— Ти нас, Грицьку, завжди лаєш, господь з тобою!

На храм у Красноярку з'їхалось дуже багато людей з околиць. Сказано — як на ярмарок. То таки що на храм, то на храм, більше — на красноярські млини: тому треба борошна змолоти, тому продати те, другому — друге... Коло млинів возів стояло, наче добра чумацька валка, Лейба не вспівав розщитуватись за те, що купував. Сурка в шинку насилу поспівала горілку наливати.

У невеличку красноярську церківцю, де правив тепер службу не один отець Хведот, а цілим собором — він, благочинний та отець Метод з Яресьок, найшло стільки людей, що й голки не просунути. На цвинтарі стояло дуже багато без шапок чоловіків, молодих молодиць. Парубки й

дівчата примостились у холодку під розкішною старою липою, що розкинула гілля, наче намет, і заховувала від сонця... День випав дуже гарячий: ще зранку так парило! Небо чисте, ясне — ні хмарочки. Вітер ні дихне, ні промайне листом...

Одслухавши одправу, пішли люди додому й до себе гостей запрохували. Там вони добре пообідали й випили. Після обіду старші поштувались вареною, підсолоджували нею тиху розмову... Молодіж з дітворою гуртом пішла на млини — дивитися з греблі на воду, що вже починала потроху спадати. Малі хлопці брали з греблі камінці — мірялись, хто дальше докине. Камінці то ближче, то дальше булькали у воду, визначали широкі круги по річці, котрі доти розходились, поки зовсім зникали. На хлоп'ячу забавку вийшли подивитись на греблю й Лейбенята. Вони хотіли й собі пристати до хлопців камінці кидати. Хлопці їх одігнали. Лейбин Лейзор одбіг до млина та й пошпурив камінюкою в гурт хлопців, а сам у млин та й заховавсь.

Не вспів він вскочити у млин, як із хлоп'ячого гурту полетіло у вікна кам'янців із двадцять. Вікна забряжчали, побились... Лейба прожогом вискочив з млина, ухопив крайнього хлопця за вухо... Той писнув, скрикнув... Лейба пихор-нув його сторчака... Камінці полетіли й на Лейбу — один піймав у груди, другий збив картуз з голови... Лейба окрут-нувся та прожогом із гвалтом у млин — і двері зачинив на засов.

Коло шинку зібрались парубки. Грицько сидів, уже випивши, під приспою, все те бачив... Як почув він, що скрикнув хлопець — наче хто його ножем шпортонув. Він несамовито кинувся вниз до млина, на бігу ховаючи люльку, і на все горло гукав на парубків:

— Хлопці! Хлопці! Сюди! Невіри над нашими дітьми знущаються, а ви очі лупите?! Сюди! За мною!

Парубки кинулись за Грицьком. У млинові вікна полетіло груддя, цурпалля, камінці — ні одного вікна не осталось! Десь узялась і сокира.

Грицько поліз з нею на лотоки, став колеса рубати... Колеса спершу крутились, а він їх зо всього розмаху рубав. Незабаром ободів не було — тільки одні спиці... Він прийнявся й за них... Млини стали: хтось ізсередини припинив їх.

— Дядьку Грицьку! А що за те буде? — питав хтось.

— Жид тебе поцілує...— гукнув Грицько. Всі зареготались.

Грицько виліз із лотоків та до хлопців:

— Братця!.. Невже ви од всього хрещеного миру одста-нете? Другі своїх викурюють, а ви б то й ні?.. До шинку! За мною!..

Грицько, як вихор, помчався до шинку. За ним ледве поспівала велика юрба парубків, хлопців і хлопчиків. Люди повиходили на крик з шинку — подивитись, що то буде. Грицько підскочив під одно вікно — брязь!.. До другого — дзень!.. До третього — з ряминою висадив... Через лутку вскочив у хату.

— Сурко!.. горілки!..— гукнув на весь шинок.

Сурки не було ні чутки ні вістки. З-за стойки виглядала наймичка Гапка.

— Де, Гапко, Сурка?

— Не знаю... Кудись утекла,— каже Гапка з усмішкою.

— Ну, чорт її бери!.. Наливай, голубочко, ти та почастуй із своїх рук добрих молодців!

Гапка взяла осьмушку, стала наливать.

— Солодка, хлопці, з Гапчиних рук! — підхвалює Грицько, перекинувши підряд дві осьмушки одну за другою.

Хлопці підходили, випивали й одходили.

Поки одні здоровкалися з Гапкою та пробували, чи солодка, чи ні горілка з її рук, другі, за приводом Грицька, правились коло хазяйства. Полетіли у вікна миски, ложки, тарілки, самовар, поламані стільці, порубаний на малі шматки стіл... Швидко хата, де був шинок, стала порожня.

— А тепер, хлопці, рушай до Лейби в гості! — каже Грицько, напрямившись через сіни на другу половину.

— Ходім.

Забряжчали й тут побиті вікна; застрибали через них парубки знадвору; затріщало, задзвеніло в хаті; полетів з неї всякий поламаний, понівечений крам. Грицько кинувся сам до постелі.

Однією рукою тягне подушку; другою її роздирає; кида на землю, топче ногами... Малі хлопці вхопили з колиски дитячий пуховичок, винесли надвір, розпустили пух угору... Грицько, порозкидавши подушки, тягне з кроваті перину. Перина лежить важка, наче не хоче подаватись.

— Оце, братіку, перина!.. Немов грішми начинена,— каже він, сіпнувши перину обома руками.

Перина впала додолу, а з голих дощок кроваті прожогом схоплюється схована під периною Сурка...

— Сурка!! — разом скрикнули всі, хто був у хаті, і зареготались.

— Чого ти під бебехи забралась? — пита Грицько...

— Ще б, к бісовій матері, задушилась!..

Сурка так перелякалась — поблідла, всім тілом тремтить, слова не вимовить!

— Не лякайсь, Сурко! Не бійсь! Ми тебе не займемо... А де Лейба?

— Ой, вей-вей!..— заголосила Сурка.

— Ти не знаєш?.. Ну, та й не знай!.. Іди собі з хати: ми тут і самі попораємося.

Сурка знову простогнала: "Ой, вей-вей!.." — заламала руки й вийшла з хати.

Незабаром і ця хата так само очистилась...

— А тепер, хлопці, до Гершка та до Шльомки... щоб не обижались! — гукнув Грицько й несамовито кинувся вниз через греблю.

Що робилось у Лейбиній хаті, те саме і в Шльомчиній, і в Гершковій...

Гам, крик, регіт стояв на все село. І все воно, од мала до велика, вилізло з хат подивитись, як "жидів б'ють". Тут же між чоловіками стояв і староста, здалека мовчки поглядаючи. Вийшла навіть з хазяйської хати і Хвеська з Уляною, сіли рядом на приспі та й дивились униз, куди тепер бігли парубки...

Прийшлось їм вертатись на млини побіля Грицькової хати. Вся вона була ще у воді. Підмочена зверху на чверть приспа показувала, як вода

спала... Грицько глянув та й одвернувся — побіг швидше до млинів. А це зразу як крикне:

— Хлопці! Ану, ще греблю!., на греблю!.. Хай бісів парх знає, де наше добро гине...

Ось він уже й на греблі. В дужих руках загукала сокира, рубаючи на містку перила... Десь і вила взялись. Високий парубок стоїть посеред греблі, настромлює на вила оберемки фашини і впирає в річку, як снопи. Коло нього пораються другі: розгрібають кілками гній, солому, кидають у річку... Зняли вони не один шар фашини, от-от вода через греблю поллється!.. Ось зараз і прірва води хлинула з неї... прорвалась... і понесла за собою гній, солому, оберемки лози та ліщини. Тут же таки й недалеко вже друга прірва готова... Пливе через неї велике й мале цурпалля, гній з перегнившою соломою, пісок та глина. Вода шумує, реве, пінить і несе за собою геть Лейбине добро...

Крик та гук, регіт та жарти стоять понад річкою. А ввечері повитягали в Лейби з комори шаплики од пашні та од борошна, з погреба бочки й бочонки од горілки, діжки од молока та масла, повкладали на повозку, повезли самотужки до млинів та й пустили уплинь за водою...

Село, наморившись, уже лягало спати, як гурт погромщи-ків, вертаючись додому, не через греблю, а кругом, мимо церкви, на сто голосів вигукував:

Ой, бре, море, бре,

Сип, шинкарко, ще!

Та єсть у мене та рідная мати —

Викупить мене...

Що то вони: згадували про давнє чи міркували про будуще-

Через тиждень після того "смішний пан", тиняючись з нудьги по городу, зайшов перед вечором у тюрму. На дворі після гулянки робили арештантам перекличку. "Смішний пан" дивувався: чого це їх так побільшало? Перекликавши, пропускали по два в ряд у тісний коридор, щоб на ніч позамикати в камери... "Законник" все стояв оддалеки і скоса поглядав на невольників. Аж ось підходить швидко до крайнього.

— І ти тут, Грицьку?

— А тут...

— За віщо?

— За жидівські перини...

— Хіба що?.. Може, й у вас?..

— Та було трохи для закону!

— Погано, Грицьку! Закон за це по голівці не погладить...

— Ех, пане-пане! Хто нас і коли по голівці гладив?.. Прощайте!